

תרומתן של תכניות הלימודים במקצועות: מורשת דרוזית, ספרות ערבית, של"ח וידיעת הארץ לעיצוב הזהות ולהעמקת תחושת האזרחות של המתבגר הדרוזי - חקר מקרה¹

רנדה עבאס, דבורה קורט

תקציר

מטרת המחקר הייתה לבדוק את תרומתן של תכניות הלימודים במקצועות: מורשת דרוזית, ספרות ערבית, של"ח וידיעת הארץ לעיצוב הזהות ולהעמקת תחושת האזרחות של המתבגר הדרוזי. המחקר נערך בשיטת המחקר האיכותני - חקר מקרה אתנוגרפי - בשני בתי ספר תיכוניים דרוזיים. בשימוש בצירוף 'תכנית לימודים' במאמר זה הכוונה לכלל הלימודים הנלמדים בבית הספר, לרבות אלה שלא הוצהר כי יש כוונה להורותם. כמו כן הוא כולל דפוסי התנהגות לא מוצהרים, הנלמדים הלכה למעשה. ניתוח של תכניות הלימודים ושל דרכי ההוראה עשוי להוביל לבניית מודל חינוכי שיייע בהתאמת התכנים למטרות המונחות בבסיס התכניות. ממצאי המחקר מראים שלתוכני הלימוד ולאופן הוראתם יש מקום משמעותי בכינונה של הזהות האישית ובהעמקת תחושת האזרחות של המתבגרים הדרוזים במדינה. תוכני לימוד הכוללים מסרים לחיזוק הזהות והאזרחות, בצד פעילויות חינוכיות המותאמות לאוכלוסיית התלמידים, מיזמים חינוכיים, מורים המקנים לתלמידיהם כלים ומיומנויות - כל אלה מאפשרים למתבגר לעצב את זהותו ולחזק את תחושת האזרחות והשייכות שלו.

מילות מפתח: אזרחות, זהות דרוזית, חינוך דרוזי, תכניות לימודים.

מבוא

סוגיית השיוך וההזדהות של המיעוט הערבי בארץ מעוררת לעתים את תשומת הלב הציבורית, בדרך כלל בעתות משבר. תחת השם 'המיעוט הערבי' ראוי לייחד את העדה הדרוזית, הנוהגת באורח שונה מהותית מהמיעוט הערבי, לפחות בהיבט מרכזי בחברה הישראלית - בני העדה הדרוזית משרתים בצה"ל ולומדים במערכת חינוך הנפרדת ממערכת החינוך הערבית. בד בבד הם מקיימים אורח חיים הנתפס כדומה לזה של המיעוט הערבי. בתוך כך עולה לעתים שאלת אזרחותם, זהותם והזדהותם של התושבים הדרוזים בישראל הלומדים בהתאם לתכניות הלימודים של משרד החינוך המותאמות לחברה הדרוזית.

1 המאמר מבוסס על עבודת דוקטורט שנכתבה בבית הספר לחינוך באוניברסיטת בר-אילן (2007).

מחקר זה בחן את תרומתן של תכניות הלימודים במקצועות: מורשת, ספרות ערבית, של"ח וידיעת הארץ (להלן מקצועות מס"ש) לעיצוב הזהות ולחיזוק תחושת האזרחות של המתבגר הדרוזי. נפתח בהצגת מושגי יסוד בתחום של זהות ואזרחות בכלל ובנושאי דת וזהות בחברה הדרוזית בפרט, תוך כדי הדגשת מקומו של החינוך הדרוזי, ובעיקר של תכניות הלימודים במקצועות מס"ש, בעיצוב הזהות ובהעמקת תחושת האזרחות של המתבגרים הדרוזים.

זהות

זהות פירושה מציאת סינתזה חדשה שתחבר בין עברו של הפרט לבין ההווה והעתיד שלו (Keniston, 1965). עם גיבושה של תחושת הזהות נוצר מבט חדש כלפי העצמי, שמספק תחושה פנימית רצופה של אותו עצמי ומייצב ערכים ומטרות. את המושג 'זהות' כמושג בסיסי בפסיכולוגיה של גיל ההתבגרות טבע הפסיכולוג אריק אריקסון. לדעתו, "הזהות האישית היא מושג מפתח בהתפתחות האדם לאורך כל שלבי החיים" (Erikson, 1968: 216).

ליש (1989) סבור כי הזהות דינמית ומושפעת מהתמורות בארגון החברתי ובנסיבות המדיניות - חברה מסורתית מעוצבת על ידי הדת, על פי מוסכמות חברתיות ועל פי המסורת, ואלה באות לידי גילוי בארגון השבטי, החמולתי והעדתי. כאשר המסגרות המסורתיות מתערערות, הן הולכות ומפנות את מקומן למסגרות נאמנות חדשות, המעוצבות על ידי גורמים כלכליים, תרבותיים ולאומיים.

אזרחות

בשנת 1996 הקים משרד החינוך והתרבות את ועדת קרמניצר, אשר הגדירה את המשמעות של להיות אזרח - "הקניית ידע, הבנה ויכולת ניתוח, שיפוט והכרעה בשאלות חברתיות ופוליטיות, הפנמה של ערכי המדינה, יצירת מחויבות למשטר הדמוקרטי ונכונות להגן עליו, מסוגלות ורצון להיות אזרח פעיל, מעורב ואחראי" (משרד החינוך והתרבות, 1996). האזרחות מסמלת את המעמד שהמדינה מקנה לאנשים החיים בה או הקשורים אליה בדרך אחרת, מבטאת את הזיקה בין האדם למדינתו, מקנה לאזרח זכויות ומעניקה לו הגנה וביטחון (משרד החינוך, 2000). גישה אחרת רואה באזרחות מושג שעוצב בעיקר בזיקה לרעיונות הדמוקרטיה הליברלית, היינו מגדיר את חובותיהם ואת זכויותיהם של האזרחים ומהווה אבן יסוד בזהות הקולקטיבית של בני החברה ובזיקותיהם החברתיות (איכילוב, 2001).

קיימות תאוריות שונות בנוגע לזיקה שבין זהות לאזרחות. טורס (Torres, 1998) העלה את חשיבותו של נושא האזרחות במערכת החינוך, וצייין שהמושג אזרחות אינו מבטא רק סטוס אישי, המשלב בין מוסר לחובות. לדעתו, ההגדרה של "אזרח טוב" אינה תלויה במשמעות המשפטית של השאלה "כיצד צריך להיות האזרח?", אלא בשילוב בין הזהות האישית לבין אופן התפיסה כיצד להיות "אזרח טוב".

חברה, דת וזהות דרוזית

בישראל חיים כ-125,000 דרוזים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2009) ב-18 כפרים המרוכזים בארבעה אזורים עיקריים: שפלת החוף של הגליל המערבי, הרי הגליל העליון, הגליל התחתון והכרמל. מאז קום המדינה בחרה העדה הדרוזית בפרטיקולריזם עדתי, מגמה שזכתה לעידוד מצד השלטונות (Oppenheimer, 1978). אחד המרכיבים של הפרטיקולריזם הדרוזי התבטא בעובדה, שהדרוזים הם העדה הלא יהודית היחידה המשרתת שירות חובה בצה"ל² מאז 1956.

ב-1957 הוכרזו הדרוזים בישראל כעדה דתית, וב-1963 החליטה הממשלה להעניק להם מעמד משפטי-שרעי עצמאי, בהסתמך על מסורת בת מאות שנים שבה השתמשו הדרוזים בבתי הדין השרעיים של המוסלמים (ליש ופלאח, 1981: 124). במקביל לשינויים הארגוניים התחולל גם שינוי מהותי בתכניות הלימודים בבתי הספר הדרוזיים במגמה לחזק את הזהות הדרוזית ואת הפרטיקולריזם העדתי (אלחאג', 1996).

הדת הדרוזית נוסדה במצרים בתחילת המאה ה-11, בימיו של החליף הפאטמי השישי אלמנצור, המכונה אלחאכם באמר אללה (996-1021). לפי המסורת הדרוזית, אין מדובר בדת חדשה אלא בהופעתה המחודשת של אמונה עתיקה ביותר באל אחד, שהתקיימה בסתר במשך שנים רבות, ושהמאמינים בה חיו בקרב העמים בלי לגלות את זהותם (פלאח, 2000).

הדת הדרוזית מושתתת בעיקרה על פילוסופיה נאו-אפלטונית, ומאחר שהדת אינה פולחנית, אין בה כמעט מצוות 'עשה' ו'אל תעשה', אך יש בה חמישה עקרונות שלאורם ה'מווחדון' אמורים לנהוג: (1) 'סדק אלסאן' - אמירת האמת; (2) 'חפד' אלאח'ואן' - שמירה על האחים; (3) התרחקות מעבודות אלילים והחרמה ונידוי של 'אלמורתדין' (אלה שקיבלו את הדת ואחר כך כפרו בה); (4) אמונה בייחודו של האל בכל זמן ובכל מקום; (5) 'אלרדא ואלתסלים' - קבלה של מרות האל מתוך כניעה וללא תנאי (ברכאת, 2001; זהראלדין, 1994; טליע, 2001).

על פי הדת הדרוזית, הנפש היא העיקר מאחר שהגוף הגשמי הוא דבר מתכלה. הדרוזים מאמינים שהנשמה יכולה לעבור מאדם לאדם, מגוף אחד לגוף אחר - אמונה בגלגול נשמות (אבו עזאלדין, 1990; מכארם, 1966; ענאן, 1959). ככל הנראה אמונה זו משפיעה על עיצוב זהותם של בני העדה הדרוזית (חלבי, 2006). מאפיין אחר של הדת הדרוזית הוא היותה סודית. סודיותה מתקיימת לפי מנהג שיעי עתיק הקרוי 'תקיה' (Firro, 1992), שפירושו לנהוג בזהירות ובתבונה כדי לשמור על עצמם ועל אמונתם הדתית (חלבי, 2006). מחויבות זו הטביעה את חותמה על התנהגותם הפוליטית של הדרוזים במשך דורות רבים (פלאח, 2000).

2 הבדוים משרתים בצבא מתוך התנדבות ולא כחובה.

החינוך הדרוזי

מאז קום המדינה היה החינוך הדרוזי חלק ממערכת החינוך הערבית. בסוף שנות ה-60 ובתחילת שנות ה-70 החלה לנשב רוח חדשה בקרב בני העדה הדרוזית, ורבים החלו לחשוש מהיטמעות ומהתרחקות של הדור הצעיר מהדת ומהמורשת, ולכן עלתה הדרישה להגביר את התודעה העדתית. להגשמת מטרה זו דרשו להפריד את החינוך הדרוזי מן החינוך הערבי וליצור תכנית לימודים מיוחדת לדרוזים (פלאח, 2000). משרד החינוך והתרבות היה הראשון מבין משרדי הממשלה שביצע את החלטת הממשלה, הוציא את הטיפול בחינוך הדרוזי מן המחלקה לחינוך ולתרבות לערבים, והקים את "הוועדה לחינוך ולתרבות לדרוזים" שתדאג לטיפול בצד הפדגוגי-ערכי של החינוך ולכתיבת תכניות לימודים שיבטאו תכנים מיוחדים לחינוך הדרוזי (שם). עצמאות החינוך הדרוזי התבטאה הן בהקמת הוועדה והן בהבלטת הייחוד הדרוזי על ידי בניית תכניות לימודים חדשות, כתיבת ספרי לימוד והוספת תכנים ייחודיים לבתי הספר הדרוזיים. בתוך חמש שנים הקימה הוועדה מערכת חינוך עצמאית מבחינה פדגוגית ותוכנית, מבחינת מבנים פיזיים וכלים ועזרי לימוד בתחומי החינוך והתרבות השונים (עבאס, 2004).

מערכת החינוך הדרוזית קיבלה על עצמה לעצב בוגר שיוכל להשתלב בחברה הישראלית, שיאהב את המולדת וירגיש שייך, יהיה נאמן למדינה ושותף לבנייתה ולהגנתה מצד אחד, וקשור לחברה הדרוזית מצד אחר. השאיפות האלה מעוגנות במטרות-העל של מערכת החינוך הדרוזית משנת 1976 (פלד, 1976), והשאלה הנשאלת היא אם מערכת החינוך הדרוזית אכן השיגה את מטרותיה. במחקרה של עבאס (2004), שחקרה את תרבות בית הספר הערבי מול תרבות בית הספר הדרוזי, נמצא שהתלמידים מהמגזר הדרוזי מזדהים עם המדינה ומגדירים את עצמם ישראלים או דרוזים-ישראלים, והם מוכנים לשרת את המדינה אפילו במחיר דמים. כמו כן במחקרו של אלשיך (1978) נמצא כי לדרוזים בישראל יש שלוש תת-זהויות אתניות; הם רואים את עצמם בראש ובראשונה דרוזים, אחר כך ישראלים, ולבסוף - ערבים. נראה שתופעה ייחודית זו מאפיינת את המתבגרים ואת המתבגרות הדרוזים, ולמערכת החינוכית הדרוזית חלק חשוב בכך.

המחקר הנוכחי מתמקד בבדיקת תרומתן של תכניות הלימודים במקצועות מורשת דרוזית, ספרות ערבית, של"ח וידיעת הארץ (מס"ש) לעיצוב הזהות הדרוזית-ישראלית ולהעמקת תחושת האזרחות והשייכות בקרב המתבגר הדרוזי.

יעדי תכנית הלימודים במקצועות מס"ש

לתכנים של תכניות הלימודים יש חלק חשוב בעיצוב אישיותם של המתבגרים, ואלה מיושמים באמצעות הקוריקולום הגלוי, המוצהר והכתוב, והקוריקולום הסמוי - מונח עמום שמשמעו שישנם נושאי למידה שאינם כלולים במערכת השעות והנלמדים במסגרת שמחוץ לתכנית הפורמלית של בית הספר (קשתי, אריאלי ושלסקי, 1997). עירם (1996) ציין שכל

דיסציפלינה, בעיקר ההומניסטיות, מושתתת על שני סוגים של שיקולים: שיקולים פדגוגיים, הנובעים ממבנה הדעת של המקצוע ומהתאמתו לאוכלוסיית התלמידים שהוא מיועד לה; ושיקולים אידאולוגיים, המשתקפים במטרות הכלליות של הוראת הדיסציפלינה ומבוססים על פילוסופיית החיים, על אופייה של החברה, על זהותה ועל ערכיה בזמן נתון. אם כן ניתן לראות בתכניות הלימודים ביטוי מוחשי לתמורות ולתהליכים חברתיים, כיוון שהן מגבשות אמונות וערכים שהחברה מוצאת אותם ראויים להנחלה לדור הבא.

תכניות הלימודים וספרי הלימוד במגזר הדרוזי הוכנו על ידי אנשי חינוך: מחנכים, מפקחים, מנהלים ומורים דרוזים, ומ-1982 כל התלמידים בבתי הספר הדרוזיים ניגשים לבחינות בגרות לפי התכנית החדשה למגזר הדרוזי. המטרות של תכניות הלימודים במקצועות מס"ש הן:

מורשת דרוזית - מטרות-העל של תכנית הלימודים במקצוע מורשת דרוזית (משרד החינוך התרבות והספורט, 2006) הן: (א) טיפוח אדם המאמין בעקרונות ובערכים הרוחניים של הדת הדרוזית, בעל זיקה עמוקה למורשתו ולעברו ובעל מודעות גבוהה לזהותו הדרוזית ולשפה הערבית. (ב) טיפוח אדם המזדהה עם הסמלים הדרוזיים, מתנהג ברוח הערכים הדתיים, החברתיים והאנושיים ובהלימה לתהליכי הקדמה והמודרניזציה. (ג) טיפוח אדם המעורב בחברה הדרוזית והנכון לתרום בבניין חברה ערכית ומוסרית. (ד) חיזוק התודעה האזרחית לשותפות מלאה בחיי מדינת ישראל, לדו-קיום ולשכנות טובה בין כל אזרחי המדינה.

שפה וספרות ערבית - מטרות תכנית הלימודים בשפה הערבית הן לפתח את מיומנויות השפה: הבנת הנקרא, הבנת הנשמע, הבעה בעל-פה והבעה בכתב ולהרחיב את אוצר המילים בצד לימוד הדקדוק. בשעה שבלימודי הלשון אין היבטים ייחודיים לעדה הדרוזית, הרי קיימת ספרות ייחודית דרוזית הכוללת יצירות ספרותיות, פרוזה ושירה, שנכתבו בידי סופרים, משוררים ומחברים דרוזים, וכן יצירות העוסקות בדרוזים שנכתבו בידי יוצרים שאינם דרוזים. תכנית הלימודים הייחודית כוללת ספרות ערבית, ספרות כללית וספרות דרוזית.

הספרות הדרוזית בתכנית הלימודים משתרעת על פני תקופה של כאלף שנה, מאז ייסוד הדת הדרוזית ב-1017, וכוללת פרקים מן הספרות הקלסית מתקופת הפאטמים, קטעים מיצירות דרוזיות מימי הביניים ויצירות מהתקופה המודרנית לצד יצירות חדשות שחוברו אחר קום המדינה. ספר הלימוד נקרא **אל-מנתח'ב** (המובחרים), והוא מיועד לכיתות י"ב (פלאח, 2000).

של"ח וידיעת הארץ - מטרות תכנית הלימודים הייחודית למקצוע של"ח וידיעת הארץ במגזר הדרוזי (משרד החינוך, התרבות והספורט, 2005) הן: הכרת הארץ ואהבת המולדת, חיזוק תחושת השייכות לארץ ולמדינה בקרב הנוער הדרוזי, סיוע ביצירת רקמת יחסים בין היחיד לזולת ולחברה, העמקת הקשר בין יהודים לדרוזים במדינת ישראל ועידוד הנכונות למילוי חובות חברתיות ולאומיות.

מטרת המחקר

מטרת המחקר הייתה לבדוק את תרומתן של תכניות הלימודים במקצועות מס"ש לעיצוב הזהות ולחיזוק תחושת האזרחות בקרב התלמידים הדרוזים. ההנחה העומדת בבסיס המחקר היא כי בכוחן של תכניות הלימודים ובדרך הוראתן לתרום לעיצוב הזהות ולהשפיע על העמקת תחושת האזרחות בקרב המתבגרים. שאלות המחקר הנגזרות הן: האם תכניות הלימודים במקצועות אלה תורמות לכינונה של זהות דרוזית ישראלית? וכיצד הדברים באים לידי ביטוי?

מתודולוגיה

שיטת המחקר שננקטה היא חקר מקרה אתנוגרפי, בהיותה אחת הדרכים המתאימות לחקירת תרבות. אתרופולוגים של התרבות מתארים את פועלם בביטוי הצנוע 'עריכת מחקר שדה' (doing fieldwork) (צבר-בן יהושע, 2001), כשהכוונה לתהליך של תיאור ופירוש תרבויות. מחקר זה יכול לעמוד על האופנים שבאמצעותם רעיונות, סמלים, שפה ואמונות יוצקים מערכת של פעולות והתנהגויות (שם), והוא בבחינת תצפית על הפעילות האנושית במקום ובזמן מסוימים (Stake, 2000).

אוכלוסיית המחקר

במחקר לקחו חלק שני בתי ספר תיכוניים דרוזיים: בית ספר תיכון בגליל המערבי ובית ספר תיכון בגליל העליון. הם נבחרו לאחר התייעצות עם הממונה על החינוך הדרוזי ועם מומחים בתחום תכנון תכניות לימוד ובמחקר איכותני מאוניברסיטת בר-אילן. הובאו בחשבון נתוני רקע של בתי הספר, מספר התלמידים, צוות המורים והמחנכים, המבנה הפיזי של בתי הספר ומיקומם הגאוגרפי. השתתפו במחקר בעלי תפקידים: מפקחים, מנהלים ורכזי המקצוע (ראו טבלה 1) וכן 32 תלמידים משני בתי הספר, 16 תלמידים מכל בית ספר: 8 בנים ו-8 בנות, שהמנהל ומחנכי הכיתות בחרו ולאחר שקיבלו אישור מההורים.

כלי המחקר

הנתונים נאספו באמצעות שלושה כלים מקובלים במחקר האיכותני: ריאיון, תצפית ומסמכים (צבר-בן יהושע, 1990), כשהצלבת שלושת הכלים (טריאנגולציה) תורמת לתוקף הפנימי של הממצאים (Yin, 1994). החוקרות השתמשו בריאיון פתוח חצי מובנה עם כל אנשי החינוך, מאחר ששיטה זו מאפשרת להציג חומרים ושאלות שלא נצפו מראש וליצור הליך חברתי שהמלל בו הוא העיקר (Ellen, 1984). בריאיון הוצגו שאלות כגון: האם במטרות החינוך הדרוזי ישנה התייחסות לעיצוב אישיותו של הבוגר ובמיוחד לחיזוק השייכות והאזרחות למדינה?; כיצד את/ה משיג/ה מטרה זו באמצעות הוראת המקצוע?; באילו תכנים לדעתך ניתן להעביר מסרים לעיצוב הזהות ולהעמקת תחושת האזרחות?; מהם הערכים שאת/ה רוצה להטמיע

בתלמידים שלך?; כיצד את/ה עושה זאת?; תאר/י את היחס שלך לתלמידך/יך ועוד. כל ריאיון תואם מראש ונמשך כשעה.

ראיינו את התלמידים בשיטת הריאיון המודרך והממוקד כשעה. בריאיון הוצגו שאלות כגון: כיצד את/ה רואה את מיקומך בבית הספר?; האם את/ה מרגיש/ה שותף/ה בעשייה החינוכית?; האם, לדעתך, בבית הספר יש מקום להביע דעות ולקבל הסברים בנושאים חברתיים?; אילו ערכים בית הספר מחזק אצלך, ומהו הערך הכי חשוב בשבילך?; אילו מקצועות עזרו לך בעיצוב זהותך?; "אילו מקצועות חיזקו בך את השייכות למדינה?; כיצד הדברים באים לידי ביטוי? ועוד. כמו כן נערכו תצפיות לא משתתפות הן בשיעורים והן בסיוור לימודי בירושלים, ובנוסף לכך החוקרות עיינו בתכניות הלימודים של מערכת החינוך הדרוזית לכיתות י"ב במקצועות מס"ש, וניתחו אותן.

טבלה 1: בעלי התפקידים שהשתתפו במחקר

תפקיד המרואיין	גיל בשנים	ותק בתפקיד	מין	דת
האחראים על מערכת החינוך הדרוזית				
ממונה על החינוך הדרוזי	62	16	זכר	דרוזי
מפקח כולל במגזר הדרוזי	53	6	זכר	דרוזי
מפמ"ר מורשת דרוזית	62	30	זכר	דרוזי
מפמ"ר השפה הערבית	63	20	זכר	דרוזי
מפקח כולל למקצוע של"ח וידיעת הארץ	53	7	זכר	דרוזי
המנהל וצוות המורים בבית הספר הראשון				
מנהל בית הספר	53	7	זכר	דרוזי
רכז המורשת הדרוזית	29	7	נקבה	דרוזית
רכז של"ח וידיעת הארץ	47	27	זכר	דרוזי
רכז השפה הערבית	41	5	נקבה	דרוזית
המנהל וצוות המורים בבית הספר השני				
מנהל בית הספר	44	9	זכר	דרוזי
רכז המורשת הדרוזית	31	5	נקבה	דרוזית
רכז של"ח וידיעת הארץ	30	5	זכר	דרוזי
רכז השפה הערבית	30	5	נקבה	דרוזית

ממצאים

בניתוח הנתונים שהתקבלו מתשובות התלמידים בשאלה: "מהי זהותם, ומה אתם מרגישים כלפי המדינה?" נמצא ש-94% מהם מזדהים כדרוזים ישראלים, ו-6% ציינו שהם מזדהים כדרוזים ערבים ישראלים. הם נימקו את אופן הזדהותם כך: אני דרוזי - נולדתי למשפחה דרוזית, וכשאמות בגלגול הבא אני גם אהיה דרוזי; אני ישראלי - אני חי במדינת ישראל, חלק בלתי-נפרד ממנה, זו המולדת שלי; אני ערבי - בגלל השפה והתרבות. בניתוח תוכן של הנתונים נמצאו הקטגוריות האלה:

1. יישום המטרות החינוכיות של תכניות הלימודים במקצועות מס"ש;
2. העברת מסרים גלויים וסמויים בעת הוראת המקצועות מס"ש, התורמים לעיצוב זהות דרוזית ישראלית;
3. עשייה חינוכית משמעותית לחיזוק תחושת האזרחות והשייכות באמצעות הוראת מקצועות מס"ש.

קטגוריה 1 – יישום המטרות של תכניות הלימודים במקצועות מס"ש

מנהלי שני בתי הספר ציינו את ההדגשים שלהם בתכניות הלימודים, אף שאלה נקבעות בידי משרד החינוך. אחד המנהלים אמר:

תכנית הלימודים שלנו נקבעת על ידי משרד החינוך ואנו משלבים בה פרויקטים ומנסים לתת לתלמידים שלנו העשרה והשכלה כדי שיהיו עצמאים ויוכלו להתמודד עם הסביבה התחרותית והמאוד משתנה. לדוגמה, בעת הוראת נושא הדמוקרטיה אני צריך לעסוק בדמוקרטיה ולהתנהג בצורה דמוקרטית כדי שהתלמידים יפנימו את הנושא ולא רק לדבר על הנושא.

גם המנהל האחר הציג גישה דומה:

בכל תכנית חינוכית יש מקצועות חובה ויש מקצועות בחירה. את מקצועות החובה אנו מקיימים לפי הנחיות משרד החינוך, ולמקצועות הבחירה אנו בוחרים בנושאים שעונים על צורכי התלמידים, היות ואנחנו דואגים להכין את הבוגר לחיים האמתיים. להלן עיקרי הפעולות הקשורות ליישום המטרות של תכניות הלימודים במקצועות מס"ש.

מורשת דרוזית

המפמ"ר למורשת הדרוזית סיפר על תהליך בניית התכנית הייחודית:

התחלנו ללמד מורשת דרוזית משנת 1977. לפני זה לא היה מקצוע שמאפשר לתלמיד להכיר את התרבות, המנהגים, המסורת, אנשי הדת החשובים, המקומות הקדושים ואת מנהיגי הדרוזים הדגולים. שיעור המורשת נהפך להיות שיעור חלופי לשיעורי הדת המתקיימים אצל המגזרים האחרים, כיוון שהדת הדרוזית היא דת סודית, ולא

ניתן ללמדה באופן חופשי. כשהתחלנו לחשוב על הנושא, הוקמה ועדה שחבריה היו אנשי חינוך, וביחד התחלנו לחשוב על הנושאים הרלוונטיים למקצוע מורשת. מטרת-העל הייתה לחזק את השייכות הדרוזית ואת המסורת והמנהגים הדרוזים בקרב התלמידים בעצם... קודם כול, הכנו ספרים ונושאים מתאימים למורשת הדרוזית, ורק לאחר התנסות בשטח ואחרי קבלת חוות דעת מהמורים שהיו שותפים בכתיבת תכנית הלימודים, בנינו את תכנית הלימודים לכל שכבת גיל, וכאן אני חייב להגיד לך, שהייתה התנגדות לתכנית. ואפילו הכריזו מלחמה על לימוד המורשת הדרוזית. אנשים שמאלנים התחילו לפרסם מאמרים בעיתון ולהכריז שהמורשת באה כדי להפריד את הדרוזים מהערבים... בהתחלה הייתה גם התנגדות מאנשי דת ללמד מורשת דרוזית. הם פחדו שזה יגרום לחשיפת הדת הדרוזית, שהיא דת סודית. היום, ברוך השם, אנשי הדת הבינו והשתכנעו בחשיבות לימוד המורשת... באמצעות החומר הנלמד אנו דואגים לחנך את הנוער שיהיה גאה בזהותו הדרוזית.

רכזת המורשת הדרוזית בבית הספר הראשון חיזקה את דברי המפמ"ר וציינה:

התכנית נקבעת על ידי משרד החינוך, ואני מציעה להוסיף טקסטים הנוגעים קצת לדת, כדי שנוכל לחנך את התלמידים לפיהם. הבעיה בעדה הדרוזית נובעת בעיקר [מכך] שהדת הדרוזית היא דת סודית, ואסור לנו כאנשים חילוניים לעיין או להסתכל בספר הדת. ולכן המורשת ממלאת את החלל הזה. בשיעורי המורשת התלמידים נחשפים לערכי הדת, לאנשי הדת ולנביאים.

חיזוק לדברי המפמ"ר ולדברי הרכזת ניתן למצוא ברציונל ובמטרות של הוראת המורשת הדרוזית, כפי שהופיעו בתכנית הלימודים (2006):

טיפוח אדם המאמין בעקרונות ובערכים הרוחניים של הדת הדרוזית, בעל זיקה עמוקה למורשתו ולעברו ובעל מודעות גבוהה לזהותו הדרוזית ולשפה הערבית... אדם המעורב בחברה הדרוזית והמוכן לתרום בבניין חברה ערכית ומוסרית. חיזוק התודעה האזרחית לשותפות מלאה בחיי מדינת ישראל, לדו-קיום ולשכנות טובה בין כל אזרחי המדינה.

של"ח וידעת הארץ

הדיסציפלינה של המקצועות והפעולות החברתיות בחיי בית הספר מחייבות פיתוח תכנים ייחודיים תוך כדי שמירה על היסודות המארגנים בתכנית הליבה, כשהרציונל של התכנית הוא טיפוח תחושת השייכות והאחריות לארץ ולמדינה והנחלת המורשת הדרוזית וערכיה הרוחניים והחברתיים בקרב בני הנוער הדרוזי. המפקח המרכז של מקצוע של"ח וידעת הארץ ציין כי: תכנית הלימודים למקצוע של"ח וידעת הארץ נקבעת על ידי משרד החינוך, אולם המפקח יחד עם צוות מדריכים ורכזים בנו תכנית, שתואמת את תכנית הליבה מצד אחד

ומותאמת לצורכי המגזר הדרוזי, כמו הדגשת המנהגים הדרוזיים, המסורת הדרוזית, ערכים ייחודיים, חגים דרוזיים, מקומות קדושים וטקסים ייחודיים לבני העדה הדרוזית מצד שני. בדרך כלל אנו מחויבים ללמד לפי תכנית הליבה, הבנויה ממשקפיים ציוניות יהודיות, ואשר התעלמה מהצרכים הייחודיים והחברתיים של המגזר הדרוזי... במיוחד מצורכי הנוער הדרוזי בכל התחומים. אם ניקח את נושא הערכים למשל, ישנם ערכים ייחודיים לעם היהודי וישנם ערכים ייחודיים לעם הדרוזי. בנוסף יש ערכים משותפים לשני העמים, כמו: סובלנות, כבוד, הכרת הארץ ואהבת הארץ. מכאן אנו דואגים לטפח את הערכים המשותפים, ומתאימים את תכנית הליבה לערכים הייחודיים לעדה הדרוזית, דבר הנובע מעקרון הכרת והפנמת חשיבות הזהות הדרוזית.

בהתייחסו למטרות תכנית הלימודים ציין המפקח המרכזי:

אנו מממשים את המטרות בדרכי פעולה שונות, לדוגמה: במסגרת פעולות השדה - עצם המפגש עם הטבע מסייע ביצירת רקמת יחסים בין היחיד לזולת ונוטע מחויבות ושייכות לארץ ולמדינה; מפגש נוער דרוזי-יהודי מבטא את שותפות הגורל במה שמכנים "ברית דמים וברית חיים" בין יהודים לדרוזים. המפגש בא להעמיק את הקשר בין בני הנוער, להכיר את המשותף והשונה בתרבות ובאורח החיים; פיתוח תכנית לימודים אותנטית בנושא של"ח וידיעת הארץ, המאפשרת פיתוח עוגנים ריגושיים קוגניטיביים וחברתיים תוך שמירה על תכנית ליבה; חידון המורשת הדרוזית לכיתות י' כשיאו של תהליך.

רכז השל"ח בבית הספר הראשון חיזק את דברי המפקח הנוגעים לתכנית הלימודים. לדבריו, יש לנו תכנית מובנית ממשרד החינוך, שאני מלמד לפי ההוראות שנמצאות שם. כמו כן מתקיימות לאורך השנה סדנאות למורי השל"ח, שבמהלכן בונים תכניות המותאמות למגזר הדרוזי. בנוסף לנושא של"ח יש מקצוע נלווה שנקרא ידיעת הארץ. המאפיין של התכנית הוא שהיא בנויה בצורת סדנאות. מלמדים את התאוריה בבית הספר, ולאחר מכן מיישמים את הנלמד בסדנה בשטח. עיקרה של תכנית הליבה של משרד החינוך הוא לחנך את התלמיד להיות חוקר, להסיק מסקנות, להתמודד עם מצבים שונים וכו'. במסגרת זו אנו מלמדים את התלמיד כיצד לשרוד ובמיוחד לשרוד בטבע, וזה מתחבר בעצם לצבא. יש לנו כמה תחומים שאנו דואגים לחשוף את התלמידים לכל מה שקשור לצבא, כמו: יחידות צבאיות, יתרונות וחסרונות של כל יחידה וכו'. יש לנו גם מה שנקרא הכנה לצבא, שבמהלכה תלמידי כיתה י"א נוסעים לשבוע ימים לבסיס אימונים ושם מתייחסים אליהם כאל חיילים לכל דבר... בנוסף יש מה שנקרא "חייל ליום אחד", כאשר תלמידי כיתות י"ב נוסעים לבקו"ם להכיר את הליך הגיוס. בסיס האימונים ו"חייל ליום אחד" הם בעצם תכנית מיוחדת למגזר הדרוזי.

גם רכז השל"ח השני חיזק את דברי המפקח המרכז ואת דברי עמיתו בבית הספר הראשון, שדיברו על חשיבות הוראת השל"ח, על העשייה בתחום במטרה לחזק את השייכות למדינה ועל עיצוב זהות דרוזית ישראלית. דברי המפקח המרכז ודברי רכזי המקצוע מוצאים הד בתכנית הלימודים למקצוע של"ח וידיעת הארץ ובתכנית החינוך החברתי, כפי שהן מופיעות בתכנית העבודה השנתית למגזר הדרוזי (2005). הרציונל של התכנית הוא: "טיפוח תחושת השייכות והאחריות לארץ ולמדינה והנחלת המורשת הדרוזית וערכיה הרוחניים והחברתיים בקרב בני הנוער הדרוזי" (עמ' 6); ועיקרי מטרות הלימודים הם: "חיזוק תחושת השייכות לארץ ולמדינה בקרב בני הנוער הדרוזי; סיוע ביצירת רקמת יחסים בין היחיד לזולת ולחברה; העמקת הקשר בין יהודים ודרוזים במדינת ישראל ועידוד הנכונות למילוי חובות חברתיות ולאומיות" (עמ' 6).

ספרות ערבית

מטרת תכנית הלימודים בשפה הערבית היא לפתח את מיומנויות השפה בקרב התלמידים, כאשר הדגש הוא בפיתוח מיומנויות של הבעה בכתב והבעה בעל-פה באמצעות ניתוח טקסטים ספרותיים. הספרות הדרוזית בתכנית הלימודים כוללת פרקים מן הספרות הקלסית מתקופת הפאטמים, קטעים מיצירות דרוזיות מימי הביניים ויצירות מהתקופה המודרנית, בהן יצירות חדשות שחוברו לאחר קום המדינה. המפמ"ר לערבית ציין שהשפה הערבית היא שפה כללית, ועם זאת אנו מחויבים להבליט את הייחוד הדרוזי באמצעות הספרות הערבית. לדבריו, יש לנו שפה ערבית אחת, אין שתיים. אבל בלימוד השפה הערבית והספרותית ישנם תכנים שונים התלויים בזמן, במקום ובהקשרים היסטוריים ותרבותיים שונים מתוך אמונה, שהחברה הדרוזית היא חברה שונה ויש לה ייחוד משלה. על אף שהשונה לא מבטל את המשותף לסביבה ולאנושות, אנחנו רואים שיש להבליט את הייחודיות מבלי לזלזל במשותף. כי מי שלא מכיר ומעריך את עצמו לא יעריך את המשותף. תכנית הלימודים נקבעת על ידי ועדה שממונה על ידי הוועדה לתכניות לימודים במשרד החינוך. הם דואגים להתאים את התכנית לפי מטרות-העל של המערכת החינוכית הדרוזית. אין לנו באופן ספציפי נושאים שמטרתם חיזוק השייכות והאזרחות בקרב התלמידים. הכול מובנה לפי החלטת הוועדה לתכנון הלימודים. מה שכן, הוועדה לוקחת בחשבון את נושא הגיוס הצבאי.

רכזת השפה הערבית בבית הספר הראשון חיזקה את דברי המפמ"ר הנוגעים לקביעת תכנית הלימודים, ובמקביל היא משאירה לעצמה את הזכות להדגים ולהסביר את הטקסטים בצורה שתחזק בקרב התלמידים את אהבת המולדת ואת הגאווה הדרוזית. היא ציינה:

התכנית נבנית לפי הנחיית משרד החינוך. אבל אני מסבירה את הדברים ומדגימה את הטקסט לפי ראות עיניי ולפי השיקולים שלי. יש לי זכות בהערות שעיקרן הטמעת ערכים לחברה, לדת ולמדינה, והערכים שצריך לבסס אותם לפני דעתי הם: אהבת המולדת, חשיבות האדמה ומקום האישה בחברה.

גם רכזת השפה הערבית בבית הספר השני חיזקה את דברי השניים, בעיקר בנוגע לקביעת תכנית הלימודים ולהדגשים שהיא מנסה להעביר לתלמידיה באמצעות הטקסטים השונים: התכנית מתקיימת לפי הנחיות משרד החינוך. אין לי זכות בבחירת טקסטים או שירה. בשלוש יחידות לימוד אנו מחויבים ללמד יחידה אחת בספרות, יחידת דקדוק ויחידת חיבור. החומר שמתבקשים להעביר מאוד ארוך ומשעמם ובמיוחד בספרות. מה שכן, אין טקסטים מיוחדים הקשורים בעדה הדרוזית, יש לי רק שירה אחת של משורר דרוזי המדבר על גלגול נשימות. החשיבות של השירה היא בחיזוק האמונה בגלגול נשמות ובדת הדרוזית.

חיזוק לדברי הממונים על מערכת החינוך הדרוזית - מפמ"רים, מנהלים וצוותים חינוכיים - ניתן למצוא בתשובות שהתקבלו מהתלמידים בעת שנשאלו: "האם אתה מרגיש שלימוד המקצועות: מורשת דרוזית, של"ח וידעת הארץ וספרות ערבית חיזקו אצלך את הזהות האישית, את האזרחות ואת השייכות למדינה?" כל התלמידים שרואיניו השיבו על השאלה בחיוב, ורק 4% ראו בשפה הערבית את המרכיב שהשפיע על עיצוב זהותם ועל חיזוק אזרחותם במדינה. להלן חלק התשובות שהתקבלו מתלמידי בית הספר הראשון:

- כן, לימודים אלה חיזקו את הזהות האישית שלי ואת השייכות שלי לכפר, לעדה ולמדינה. ידעתי מי אני ומה המעמד שלי כאזרח במדינה. הכרתי את החובות וידעתי את הזכויות. במורשת למדתי הרבה ערכים ומנהגים וזה חיזק אצלי את האמונה שאני דרוזי גאה. חיזקו גם את תחושת העזרה לאחרים, וכיצד להיות אזרח טוב שדואג למדינתו. וכשהכרתי את הארץ בשיעורי של"ח, זה נתן לי מן תחושת שייכות אמיתית והזדהות עמוקה עם העדה ועם המדינה.
- כן, הם חיזקו ואפילו נתנו לי מידע שעזר לי להגדיר את זהותי. קיבלתי הרבה תשובות לשאלות שלא ידעתי את התשובות עליהן קודם ורציתי הסברים. במקצועות האלו הבנתי לדוגמה, מה זה אזרח, מה זה מורשת, ולמה חשוב ללמוד של"ח... אצלי היו הרבה קשיים בהבנת מקומי ומעמדי כאזרח במדינה שאני חי בה, ובאמצעות המקצועות האלה קיבלתי את כל התשובות.
- מקצוע המורשת השפיע עליי מאוד. המצב שלנו היום על הפנים, ויש אנשים שמפחדים לומר שהם דרוזים. לכן במורשת ידעתי מה אני ולאן פניי וזה חיזק את גאוותי בעדה. בימי השדה הכרתי מקומות שהם שייכים לנו וזה תרם הרבה לתחושת השייכות והאזרחות.

גם תלמידי בית הספר השני הביעו בדבריהם כמעט אותה תחושה שהביעו תלמידי בית הספר הראשון. כמעט כולם ציינו שאכן לימודי מורשת דרוזית, ספרות ערבית ושל"ח וידעת הארץ חיזקו אצלם את הזהות הדרוזית ותרמו לחיזוק תחושת האזרחות והשייכות למדינה. על כך מעידים ציטוטי התלמידים:

- כן, זה מאוד עוזר. לפעמים יש ערכים שאני לא יודע את חשיבותם ואת משמעותם בעיקר מבחינה חברתית. לכן בשיעורים האלו... אפשרו לי להבין אותם וחיזקו את שייכותי לעדה הדרוזית ולמדינת ישראל. המקצועות האלה גרמו לי להבין יותר את חוקי החיים במדינה וגם את המסורת והמנהגים של העדה...
- כן, במורשת אנו מקבלים הסבר על הדת הדרוזית, למרות שהיא דת סודית אנחנו נחשפים לדברים שמותר לנו לדעת. בכל המקצועות אנו לומדים אודות העדה ואודות המדינה. הם השפיעו הרבה על זהותי ועל שייכותי למדינה.
- המורשת הדרוזית אפשרה לי להכיר את הדת ואת הדמויות החשובות שאני מאוד גאה בהן וזה חיזק את הזהות האישית שלי. מקצוע השל"ח אפשר לי להכיר את המדינה שלי לא רק מבחינה תאורטית, אלא גם מבחינה מעשית בשטח, ובשפה ערבית אני מאוד גאה מעצם זה שאנו לומדים על משוררים ועל סופרים דרוזים. כל זה חיזק אצלי את אהבתי לעדה ואת גאוות השייכות למדינה.

לסיכום, מניתוחן של מטרות החינוך ומהריונות עם בעלי תפקידים במערכת החינוכית ועם התלמידים נמצא, שאכן אנשי החינוך דואגים ליישם את כל מטרות החינוך ולהתאימן לצורכי הנוער הדרוזי, כאשר הדגש הוא בעיצוב זהות דרוזית ישראלית ובהעמקת תחושת השייכות למדינה.

קטגוריה 2 - מסרים גלויים וסמויים בהוראת מקצועות מס"ש

בשני בתי הספר נמצא שישנם מסרים המועברים באמצעות תכניות הלימודים, שמטרתם לחזק את הזהות הדרוזית-ישראלית. רכזת המורשת הדרוזית בבית הספר הראשון תיארה את העשייה החינוכית המכוונת לעיצוב הזהות, וציינה:

יש טקסט שנקרא "المهجر" (הדרוזים בגלות). במהלך השיעור התלמידים מדברים על הזהות שלהם ומתווכחים בנושא. הם אומרים: נכון ששפת האם שלנו היא השפה הערבית, אבל הלאום שלנו זה דרוזי. המדינה נותנת לנו את המענה ואנו שייכים למולדת שלנו... התלמידים שלי מזדהים כדרוזים ישראלים. הם מציינים שאינם שייכים למגזר הערבי, והשפה לעולם לא תקבע להם את זהותם.

רכזת המורשת הדרוזית בבית הספר השני מסכימה עם עמיתתה בנוגע לטקסטים החשובים המחזקים את הזהות הדרוזית:

לדוגמה, בצוואה של השייך מחמד אבו שקרא, עליו השלום, שבה הוא מצווה את העקרונות שאנו מחויבים לקיים והדברים שאנו מחויבים לדאוג ולטפח אותם בעיקר כלפי המולדת. וגם מאמרו של פאיז עזאם, שנקרא "הוראת המורשת", שעיקרו חיזוק

הזהות הדרוזית והקיום הדרוזי במדינה. רוב התלמידים שלי מגדירים את עצמם כדרוזים או דרוזים ישראלים, ובעצם ההגדרה הם מביעים מה שהם מרגישים.

גם במקצוע של"ח וידיעת הארץ "דואגים להנחיל ערכים חברתיים ורוחניים וקושרים אותם לארץ המולדת כמו ערך 'שמירת אחים' ". לדברי המפקח המרכז של מקצוע של"ח וידיעת הארץ: ביום שדה בהר ארבל, בנוסף לפן היהודי אנחנו מדברים על האישיות של מנהיגים דרוזים, כמו פח'ר אלדין במבצע ארבל, ומשליכים את זה על דמות דתית חשובה באותה תקופה כמו אלשיך אלפאדל, עליו השלום. בדבריו עולה חשיבות נוספת: תלמיד המסייר ברמת הגולן מעלה את המודעות לחשיבות רמת הגולן לארץ שלנו, ארץ ישראל. אנו מחויבים להראות לתלמיד את כל הצדדים האישיים והביטחוניים. להראות להם עד כמה חשובה לנו רמת הגולן ובמיוחד מבחינה גיאוגרפית, בכדי שבעתיד יוכל התלמיד להחליט ולקבוע את עמדותיו. אני מחויב להדגיש ולחזק את הזהות הדרוזית ואת הזהות הישראלית בקרב תלמידיי, ואת זה אני מצליח לעשות באמצעות סדנאות בימי השדה.

המפמ"ר של השפה הערבית ציין:

יש לנו טקסטים מאוד יפים, לדוגמה: טקסט בנושא הערך של המשורר מבחינה חברתית ומבחינה אמנותית. הטקסט מאוד ייחודי ומתאר גאווה באנשי הדת הדרוזים. בנוסף, ישנה טקסטים נאו-קלאסיים של נסיב ארסלאן ושל שכיב ארסלאן. אנו מחויבים לחנך את תלמידינו שיהיו גאים בדרוזיות ובישראליות שלהם. חייבים לחנך אותם לתת חלק ולתרום למען קיומנו ומדינתנו.

רכזת השפה הערבית חיזקה את דברי המפמ"ר ואמרה:

התלמידים היום חשופים לעולם החיצוני, והם מושפעים מכל מיני התרחשויות באזור. הרוב מזדהים כדרוזים ישראלים. וחלק קטן דרוזי מבחינה דתית, ערבי מבחינת שפת האם, וישראלי כי שייך למדינת ישראל. והמשותף לכול שהם דוגלים להיות אזרחים טובים, אזרח טוב שיש לו זכויות והמקיים את החובות...

גם בבית הספר השני הרכזים מסכימים שרוב התלמידים מזדהים כדרוזים ישראלים. חיזוק לדברי המפמ"רים, המנהלים והצוותים החינוכיים אפשר למצוא בתשובות שנתקבלו מהתלמידים בעת שנשאלו: "כיצד אתה מגדיר את עצמך, והאם אתה מרגיש שלימוד מקצועות: מורשת, של"ח וספרות ערבית חיזק אצלך את הזהות הדרוזית?" להלן חלק מהתשובות שענו תלמידי בית הספר הראשון:

- המקצועות האלה חיזקו ואפילו נתנו לי מידע שעזר לי להגדיר את זהותי. קיבלתי הרבה תשובות לשאלות שלא ידעתי את התשובות עליהן קודם ורציתי הסברים.

- במקצועות האלו הבנתי לדוגמה... מה זה מורשת, ולמה חשוב ללמוד של"ח וללמוד שפה ערבית... אצלי היו הרבה קשיים בהבנת מקומי ומעמדי כאזרח במדינה שאני חי בה, ובאמצעות המקצועות האלה קיבלתי את כל התשובות.
- לפעמים יש ערכים שאני לא יודע את חשיבותם ואת משמעותם בעיקר מבחינה חברתית... המקצועות האלה גרמו לי להבין יותר את חוקי החיים במדינה וגם את המסורת והמנהגים של העדה, הכרתי את הארץ מכל הבחינות. זה באמת תרם לי הרבה באופן אישי.
 - דרוזית ישראלית, לימוד המקצועות האלה כן השפיעו עלי. במורשת... המורה נותנת לנו הרבה וטקסטים על הדרוזים ועל חשיבות השמירה על המדינה, ומאפשרים לנו לשאול שאלות ולנהל איתם שיח, וזה עוזר לנו המון ומחזק את הגאווה הדרוזית.

תגובותיהם של התלמידים בשני בתי הספר היו דומות, וכמעט כולם ציינו שאכן לימוד מקצועות אלה חיזק את זהותם הדרוזית ותרם לחיזוק תחושת האזרחות והשייכות למדינה. להלן חלק מהתשובות:

- דרוזי ישראלי, המקצועות... תרמו לי להיות גאה יותר בהיותי דרוזי אזרח המדינה.
- דרוזי ישראלי, למשל המורשת הדרוזית אפשרה לי להכיר את הדת ואת הדמויות החשובות שאני מאוד גאה בהן וזה חיזק את הזהות האישית שלי. מקצוע השל"ח אפשר לי להכיר את המדינה שלי לא רק מבחינה תיאורטית, אלא גם מבחינה מעשית בשטח... כל זה חיזק אצלי את עקרון הדמוקרטיה במדינה ואת גאוות היותי ישראלי.
- דרוזית ישראלית, למשל במורשת אנחנו לומדים על העדה הדרוזית ובשל"ח אנו מכירים את הארץ. ממה שאנחנו לומדים במקצועות האלה, אנחנו מרגישים בשייכות לנושאים חברתיים ובעיקר הקשורים למדינה ולעדה. וכשאתה לומד ומפנים את הדברים, אתה מרגיש הזדהות עם המדינה שלך ועם העדה שלך וזה מחזק את הזהות הדרוזית ואת הגאווה בהיותך אזרח ישראלי.

לסיכום, הממצאים מראים שאכן ישנם מסרים גלויים וסמויים המועברים לתלמידים בעת הוראת המקצועות מס"ש במטרה לעצב זהות דרוזית ישראלית ולהעמיק את תחושת האזרחות בקרב המתבגרים. תשובות המשתתפים במחקר הן הוכחה לכך שאכן המורים ובעלי התפקידים במערכת החינוך הדרוזית הצליחו במשימתם.

קטגוריה 3 - עשייה חינוכית משמעותית לחיזוק תחושת האזרחות והשייכות

בשני בתי הספר מתקיימת עשייה חינוכית שמטרתה לחזק את תחושת האזרחות והשייכות למדינה. המפקח המרכז למקצוע של"ח וידיעת הארץ דיבר על הצורך בחיזוק תחושת האזרחות

והשייכות הן לעדה הדרוזית והן למדינה. לדבריו, "אנו במסגרת השל"ח מטפחים את תחושת האזרחות והאחריות לארץ ולמדינה, ובנוסף אנו מנחילים את המורשת הדרוזית ואת ערכיה הרוחניים והחברתיים בקרב בני הנוער הדרוזי". רכז השל"ח בבית הספר הראשון סיפר:

יש לנו תכנית בבית ספר שנקראת פרויקט קשר. הפרויקט דן בנושא האדם והסביבה. המטרה העיקרית של הפרויקט היא להכיר את הסביבה, את שמורות הטבע, את הקשר לאדמה וכיצד נוכל לשמור עליהם. הפרויקט מתקיים בכיתות י', והוא נערך באמצעות סדנאות שמתקיימות בשמורת טבע הקרובה לכפר. לאחר חמישה מפגשים מקיימים כנס באותה שמורת טבע. הפרויקט חיזק אצלם את המחויבות לשמור על קשר עם הסביבה, לאהוב את האדמה ולדאוג לה. אם אנחנו מצליחים לחנך תלמידים שיאהבו את הסביבה, בעצם אנו מחנכים דור לעתיד שידאג לקיומנו על אדמתנו, ושיהיו גאים בהיותם דרוזים מצד אחד, ויהיו נאמנים ואזרחים טובים למדינה מצד שני.

רכזת השפה הערבית בבית הספר הראשון הדגישה את ערך שימור האדמה, עיקרון בסיסי ויסודי אשר לדעתה מעורר את בני הנוער להרגיש שייכות עמוקה למולדת. לדבריה,

יש הרבה טקסטים שאני דואגת להעביר לתלמידים. לדוגמה, בטקסט המדבר על האישה, חשוב לי מאוד להעביר, להסביר ולהטמיע את המובן או המסר הסמוי מאחורי הטקסט או השירה. ידוע שאהבת האדמה נובעת בעיקר מאהבת האישה. המולדת והאישה בשירה הערבית הן כאחד, קשה להבדיל ביניהן, הן מאוד קשורות ומשלמות אחד את השני. יש הרבה משוררים שהיו בגולה וביקשו והתעקשו להתחתן עם אישה מהמולדת שלהם. כיוון שהאישה הזו שנשארה למרות הכול באדמתה ובמולדתה תדאג ביום מהימים להחזיר אותו למולדת. וזה מראה שלאישה יש השפעה מאוד גדולה על שמירת המולדת... אני לא בוחרת טקסט זה או אחר. אבל אני מסבירה את העיקרון שהזכרתי, שהאישה היא זו שדואגת להחזרת האנשים ארצה. היא המשיכה וציינה: הדרוזי, איפה שיהיה, חייב לשמור על אדמתו ומולדתו. אני דואגת לטפח את ערך אהבת האדמה, ומהערך הזה אני מבססת את ערך השימור על המולדת.

כמו כן, בתשובתה לשאלה: "האם התלמידים מעלים שאלות לגבי מעמדם ומיקומם במדינה?" היא ציינה,

ישנן טענות רבות שהתלמידים מעלים בנושא מעמדם של הדרוזים במדינה: התלמידים שומעים אכזבות מקרובי משפחה, על זה שהם לא מקבלים את כל מה שמגיע להם מבחינת הזכויות, למרות שהם מקיימים את כל החובות שלהם למדינה. הם גם אומרים, אם נשווה בין הזכויות שמקבל חייל דרוזי משוחרר לבין הזכויות שמקבל חייל יהודי משוחרר נמצא הבדלים מאוד גדולים. לדוגמה, הבדלים במענקי שחרור ובתשלום למשכנתא. מכאן בעצם נובע הקונפליקט והבלבול בין בני הנוער...

הרכזת טוענת כי למרות טענות ותחושות אלה, רוב התלמידים מציינים שהם גאים בהיותם אזרחים ישראלים, וכולם ללא יוצא מן הכלל רוצים להיות אזרחים טובים, שמקבלים את הזכויות שלהם, ולקיים את חובתם...

גם רכזת המורשת הדרוזית בבית הספר הראשון התייחסה קודם לטיעונים שהתלמידים מעלים בקשר למעמדם במדינה, והדגישה שהם מושפעים מאוד מכך שהם אמורים להתגייס לצבא: התלמידים שמתגייסים לצבא מעלים תמיהות ושאלות לגבי מעמדם לא רק במדינה אלא גם בצבא. הם אומרים שהם מופלים לרעה ביחס למגזר היהודי. הם מדברים על יחידות צבאיות שנעולות בפניהן ופתוחות רק ליהודים, כמו קורס טיס, ועל תפקידים חשובים, כמו תפקיד הרמטכ"ל, הסגורים בפניהם. דבר כזה מאוד מאכזב אותם ומביא לוויכוחים בין אלה שמצדיקים את המצב ובין אלה שלא מקבלים את המצב. עם זאת ולמרות הכול, התלמידים אומרים לי: תשמעי כשאני חי במדינה שנותנת לי, לפי דעתי, את כל הזכויות, אז אני לא מפחד או מתבייש להגיד שאני שייך למדינה ומחויב לה. ובתשובתה לשאלה אם ישנה עשייה חינוכית בעת הוראת המקצוע, המובילה לחיזוק השייכות ולאהבת המולדת, ענתה:

נושא השייכות מאוד חשוב לנו, אני מנסה להטמיע אותו על ידי הדגמות, לדוגמה אדם חייב להיות מחויב למדינתו כמו חובתו לדאוג לדת שלו. עוד דוגמה, אני דואגת לכוון אותם וללמד אותם על הדרך הנכונה שבה הם יכולים להיות חלק מהחברה ולקבל אחריות על מעשיהם.

הראיונות עם התלמידים חיזקו את דברי הצוות החינוכי והראו שאכן התלמידים מרגישים שייכים למדינה וגאים בהיותם אזרחים ישראלים, אף שחלק מהם טענו שאינם מרגישים אזרחים שווי זכויות. להלן חלק מתשובות התלמידים לשאלה: "האם הוראת מקצועות הלימוד מס"ש חיזקה בך את תחושת השייכות והאזרחות למדינה?"

- כן, בטח. המורים דאגו לתת לי הרבה תשובות שהיו מטרידות אותי לגבי מיקומי במדינה. אני מרגיש שייכות למדינה. אני פעיל בפעילויות חברתיות מחוץ לבית הספר, שחיזקו אצלי את תחושת השייכות. אני אדם דרוזי, חי במדינת ישראל ומקבל את כל הזכויות. אני מרגיש כאזרח שווה במדינה. במדינת ישראל אם נתקלים בבעיות או אפילו יש לך למי לפנות וזה עוזר הרבה לריכוך המצב...
- כן, המקצועות האלה חיזקו בתוכי את חשיבות ההגנה על הארץ. אני מרגיש כן שייך. נולדתי במדינה זו, ואני חייב להשלים את החוב שלי כלפי המדינה, כלומר לשרת בצבא. אני מרגיש כאזרח שווה במדינה, והכול תלוי ביחס המדינה כלפי. אני דרוזי אזרח מדינת ישראל.
- כן, נושאי הלימוד בעיקר במורשת ובשל"ח נתנו לי הרבה תשובות לגבי מיקומי במדינה ואני כן מרגישה שייכות למדינה, אבל לא בכל דבר. אנחנו נאמנים למדינה

שלנו, אבל אנחנו לא מקבלים כפי שמקבלים היהודים. אני דרוזית, חשוב לי לומר שאני דרוזית אזרחית מדינת ישראל. אני לא מרגישה כאזרחית שווה במדינה. הממסד מתייחס ליהודים בצורה טובה יותר מאשר לעדה הדרוזית, למשל כמעט ואין טייסים דרוזים בצבא, למה?!!!

גם חברי הצוות החינוכי בבית הספר השני ציינו שהם דואגים ללמד את התכנים בצורה מעניינית וכחוויה כדי לוודא שהנושאים יוטמעו בקרב התלמידים. לדבריהם, העובדה שמרבית התלמידים מרגישים ישראלים, משדרים אהבה עמוקה למדינה ומביעים הזדהות עמה מראה שהם הצליחו במשימה. עם זאת הם אינם מתעלמים מהתלמידים שמביעים תחושת אי-שוויון במדינה, בהשוואה לאזרחים היהודים. חברי הצוות ציינו שהם דואגים לתת להם תשובות ולעזור להם לגבש עמדה חיובית כלפי המדינה. לדברי אחד מרכזי השל"ח:

אני מחויב להדגיש ולחזק את תחושת האזרחות הישראלית. עיקר העשייה שלי בתחום נעשית באמצעות סדנאות וימי שדה, לדוגמה הסדנה שנקראת "מורשת קרב" או "בעקבות לוחמים", שיסודה הוא חיזוק תחושת האזרחות מצד אחד ואת הגאווה הדרוזית מצד שני. אצלי התלמידים מבטאים שהם חלק מהמדינה, והמדינה היא שלהם. בד בבד הרכז מציין את תחושת האפליה והקיפוח המלווה את תלמידיו: חלק ניכר מהתלמידים מעלים שאלות ותמיהות בקשר למעמדם במדינה. חלקם אומר: אנחנו משרתים בצבא ותורמים את חלקנו למען המדינה, אבל אם נסתכל על בני מיעוט אחרים נמצא, שהם לא מקיימים את החובות שלהם כלפי המדינה ובכל זאת נהנים מהרבה זכויות. עם זאת, הרכז מציין כי למרות הטענות האלה התלמידים רוצים להתגייס ולתרום את חלקם למדינה: אצלנו במגזר הדרוזי כמעט 95% מהתלמידים חיים בתוך משפחות שהוריהם משרתים בצבא ומביעים גאווה ושייכות למדינה. לכן התלמידים עצמם מביעים גאווה בגיוס הצבאי ומודעים לחשיבות התרומה למען המדינה. הם אומרים, המדינה היא הבית שלנו, וכפי שאוהבים ומגנים על ביתנו אנו מחויבים להגן על מדינתנו ולהיות גאים בה. יש כמובן גם את ה-5% שאומרים אנחנו מתגייסים לצבא, כי זה חובה חוקית ולא מעבר לכך.

רכזת השפה הערבית בבית הספר השני מסבירה מה לדעתה יכול להשפיע על תחושת השייכות והאזרחות בקרב התלמידים:

הבית מאוד משפיע על תחושת השייכות. רוב ההורים בעדה הדרוזית עובדים בשירות המדינה, ובמציאות רוב החברים של ההורים או החברים בעבודה הם יהודים, ובכך הם משפיעים על דעות ילדיהם. גם השימוש בשפה העברית הביא לחיזוק תחושת השייכות. והאזרחות, התלמידים נמצאים בהכנות לקראת גיוס, וגם האווירה

והאקלים בבית הספר משדרים אהבת הארץ. כל זה הביא את התלמידים להרגיש שהם אזרחים ישראלים.

בתשובתה לשאלה אם בעת הוראת השפה הערבית היא מחזקת את השייכות למדינה ואת תחושת האזרחות של התלמידים, אמרה:

יש הרבה טקסטים והרבה שירה שהם של משוררים מהעולם הערבי, שבאמצעותם אפשר להעביר מסרים על אהבת המולדת. לדוגמה, יש לי שירה בנושא המולדת של המשוררת הפלסטינית פדואא תוקאן, שמדברת על המולדת שלה ועל הסבל של עמה, העם הפלסטיני, עד כמה הוא מדוכא ולא מקבל את הזכויות, ועל החיים תחת שלטון האחר. כשהתלמידים נשאלים לדעתם "מה אתם מרגישים? האם אתם מזדהים אתה?" הם מזדהים אתה ומביעים עד כמה חשוב לשמור על המולדת, כשהם מתכוונים לשמור על מדינת ישראל. למרות שהיא כותבת על פלסטין הם לוקחים את השיר כדוגמה לחיזוק אהבת המולדת ואהבת מדינת ישראל... אני מסבירה להם את הסבל של העמים הנמצאים תחת כיבוש. מצד אחד, אני רוצה שיזדהו ויביעו רגשות עם האחרים, ומצד שני אני רוצה לחזק אצלם עד כמה חשוב לשמור על האדמה.

רכזת המורשת הדרוזית חיזקה את דברי עמיתיה בצוות החינוכי באומרה: "רוב התלמידים שלי מציינים שהם מרגישים שהם חלק ממדינת ישראל". היא הוסיפה שחלק מהם מעלים שאלות ותמיהות בקשר למעמדם במדינה.

התלמידים שואלים תמיד, למה אנחנו כדרוזים לא מקבלים את כל מה שמגיע לנו מבחינת זכויות. הרי אנו תורמים למדינה ומתגייסים לצבא, אך אנו מרגישים שאנו לא שווים ליהודים. השאלות האלו עולות כתוצאה מהמודעות המוגברת ומהחשיפה לאמצעי התקשורת. לכן אני מרגישה מחויבות לעזור להם, ללמד אותם ולתת להם כלים שירגישו כן בשייכות. לדוגמה, בשיעור על "מחמד אבו שקרא", עליו השלום, שבו הוא מדגיש ואוסר הגלות ועזיבת המולדת אני מנסה להמחיש ולהטמיע את הנושא על ידי דוגמאות וסיפורים מהתרבות והמסורת ולהראות להם כמה חשוב להיות נאמן למולדת.

רוב הראיונות עם התלמידים חיזקו את דברי הצוות החינוכי, בעיקר בנוגע לתחושת האזרחות והשייכות למדינה - מרבית התלמידים מעידים על תחושת שייכות עמוקה למדינה. תחושה זו חשובה להם במיוחד והיא כל כך חזקה, שאף על פי שחלקם מציינים שהם יודעים על גילויי אפליה ואי-שוויון, הם נוטים להתעלם מכך. עם זאת חלק ניכר מהתלמידים מרגישים שהם אינם אזרחים שווים במדינה ומביעים בקול את תחושתם זו. להלן מקצת התשובות של התלמידים לשאלה: "האם הוראת מקצועות הלימוד מס"ש חיזקה בך את תחושת האזרחות והשייכות למדינה?"

- כן, הם עזרו לי, אני מרגיש שייכות למדינה. למשל, אני מחויב לשמור על המדינה, בעיקר מבחינה ביטחונית כמו כולם. אני ישראלי, בן לעדה הדרוזית וחיי במדינת ישראל. המדינה שלנו היא מדינה של כולם, של הדרוזים, של הערבים ושל היהודים. במקרים רבים אני מרגיש בשוויון, למרות שישנם מקרים שבהם יש אפליות בין אזרחים.
- כן, אני בטוח שהם עזרו לי מאוד, אני מרגיש שייך. מספיק שאני גר במדינת ישראל. אני ישראלי: מרגיש שייכות לעדה הדרוזית בדם ואזרח שחייב למדינה. מספיק שאני אמור לשרת ולהגן על המדינה שלי וזה שווה מכל הבחינות.
- בטח, אני מרגישה שאני שייכת למדינה ואני חלק ממנה. מקיימת את כל החובות ומקבלת את מלוא הזכויות. אני רואה את עצמי כדרוזית ישראלית. דרוזית, כי נולדתי לאימא ואבא דרוזים, וישראלית, כי אני אזרחית המדינה וחיה כאן. אני אזרחית מדינת ישראל, וכל אזרח מקבל את מלוא הזכויות אם הוא מקיים את מלוא החובות.
- כן, אני מרגישה בשייכות. המקצועות האלה חיזקו בי את אהבת המדינה שלי. אני כן יודעת שהמדינה שלי מכבדת אותנו, ובעיקר את בני העדה שלי שמשרתים בצבא. אני דרוזית ישראלית. בת לעדה הדרוזית ואזרחית מדינת ישראל. אני לא יודעת אם אנחנו אזרחים שווים. אני עדיין תלמידה ולא יצאתי לעולם. אבל כפי מה שאני שומעת, אנחנו כדרוזים מקבלים זכויות, אבל לא את כל הזכויות.

כמו כן נמצא שגם בסיורים הלימודיים מוטמעים מסרים לחיזוק אהבת המולדת. אחת החוקרות הצטרפה לאחד הסיורים במסגרת של"ח וידיעת הארץ, ותיארה את ההתרחשויות שהיו במהלך הסיור:

היום הזה חולק לשני חלקים: חלק ראשון - סדנה באכסניית בית וגן, וחלק שני - סיור בכנסת. לאחר ההתכנסות וקבלת הסבר על מטרת הפעילות חולקו התלמידים לקבוצות, וכל קבוצה לוותה על ידי מורה מבית הספר ומדריך מטעם המרכז ללימודי אזרחות ודמוקרטיה. התלמידים הועברו לחדרים, ישבו בצורת חצי מעגל ומולם עמד המדריך שהסביר להם שלאחר הסדנה נעבור ביחד לסיור בכנסת. הוא התחיל את דבריו באמירה: "היום אני אעשיר אתכם במה שקורה בכנסת ואיך מתרחשים הדברים. לתת לכם אינפורמציה על מה שקורה כאן. אם תפתחו עיתון ותקראו כל מיני דברים שמתרחשים בכנסת, תדעו לתת להם פרשנות. האזרחות הוא מקצוע מאוד מעניין וצריכים ללמוד שיהיה מעניין". אחר כך שאל אותם את השאלות הבאות: מה הכוונה באזרח? מה זה חוק השבות? מהי זכות השיבה? מהו כוח הלידה? מהו כוח ההתאזרחות? המדריך מיקד את זכויות האזרח וציין: "הזכות לבחור ולהיבחר, הזכות לקבל דרכון, הגנה על הזכויות ועל הביטחון". בנוסף הוא דיבר על החובות האזרחיות, כמו: תשלום מסים, שירות ביטחון, נאמנות למדינה. בסיום החלק הראשון התלמידים התארגנו לסיור בתוך מבנה

הכנסת. בכניסה נתבקשו התלמידים להתאסף מול "המנורה". המדריך אמר לתלמידים: "המנורה היא הסמל של מדינת ישראל ונמצאת בכל ארנק של כל אחד מאיתנו על תעודות הזהות". התלמידים קיבלו הסבר על משמעות הדמויות הנמצאות על המנורה שכולן מהתנ"ך ומסמלות את הקשר של העם היהודי למדינת ישראל.

התלמידים הביעו בדבריהם עד כמה הסיור הלימודי חיזק אצלם את תחושת האזרחות והשייכות למדינה. את הדברים האלה ניתן להסיק לא רק מהתגובות, שנשמעו מהתלמידים על חשיבות הסיור שערכו, אלא גם מהתשובות שנתקבלו כשנשאלו: "למה אתם כאן בירושלים?" התשובות שנתקבלו: "אנחנו כאן כיוון שזה מקום מאוד חשוב למדינה, ומקומות כאלה מאוד חשובים לנו גם".

לסיכום, מניתוח התוכן של הראיונות ושל התצפיות נראה שאכן מתקיימת עשייה חינוכית במטרה לחזק את תחושת האזרחות והשייכות באמצעות הוראת המקצועות מס"ש. תשובות התלמידים מלמדות שאותה עשייה חינוכית סייעה להם לעצב את זהותם וגם לחזק את תחושת שייכותם למדינה.

דין

מחקר זה שקד על ניתוח של תכניות לימודים, של הסברים והצדקות של ההנהלה ושל צוות המורים בנוגע לעשייתם בתחום החינוכי ובתחום המדעי-הישגי במקצועות מורשת דרוזית, ספרות ערבית, של"ח וידיעת הארץ. כמו כן הוא התמקד בהבנת הנימוקים, ההסברים והפרשנות של התלמידים בנוגע להשפעת ההוראה של המקצועות האלה על עיצוב זהותם ועל תחושת שייכותם למדינה. ממצאי המחקר הנוכחי מעידים, שהתכנים של נושאי הלימוד משקפים את מטרות-העל של הוראת מקצוע המורשת ומקנים נורמות, מנהגים, ערכים דרוזיים וידע היסטורי על העדה וכן ידע על אודות ההיסטוריה של הדת והתפתחותה. תכנים אלה השפיעו על עיצוב זהותם ועל תחושת האזרחות של חלק גדול מהתלמידים. לדוגמה, בשיעור על הדרוזים בגלות "المهجر" התלמידים מעלים שאלות לגבי זהותם ודנים בהן: "האם השפה צריכה להיות גורם מכריע בשאלת הזהות?" או "האם השייכות למולדת הנה משמעותית יותר?" והמסרים המועברים בטקסט עצמו מחזקים את אהבת המולדת ותומכים ברעיון השמירה עליה. דוגמה נוספת, בשיעור על חייו של השיח' מחמד אבו שקרא (עליו השלום), אחד המסרים הוא האיסור לעזוב את המולדת וחשיבות השמירה עליה. כך גם בדיון במאמרו של פאיז עזאם, "تعليم التراث" (הוראת המורשת), העוסק בנושא הזהות ובחשיבות השימור של הערכים ושל המסורת הדרוזית. דברים אלה מעידים על חשיבות תוכני הלימוד ועל מידת השפעתם בעיצוב זהותם של התלמידים ובחיזוק תחושת האזרחות שלהם.

לעומת זאת הממצאים מעידים גם על כך שרק חלק קטן מהנשאלים חושבים שהוראת הספרות הערבית השפיעה על עיצוב זהותם ועל חיזוק תחושת האזרחות שלהם, ונשאלת

השאלה מדוע. מדוע דווקא בהוראת השפה והספרות הערבית, שהיא למעשה שפת אמם, חלק גדול מהתלמידים דיווחו שהם לא קיבלו את הכלים שיעזרו להם לעצב את זהותם ולחזק את תחושת אזרחותם? ככל הנראה התשובה תלויה בכך שתכנית הלימודים בשפה הערבית הנה תכנית עשירה מבחינת תוכן ספרותי ובנויה כך שלמורים אין אפשרות לבחור את הטקסטים ואת נושאי השירה. לפי פלאח (2000), התכנית כוללת לשון וספרות ערבית, והיא עשירה מבחינת תכנים ספרותיים שהתלמידים מחויבים בהם לבחינת הבגרות. כנראה שהחובה ללמד את כל הטקסטים לקראת הבחינה ולחץ הבחינה אינם מאפשרים למורים להרחיב את הדיון בשאלות שעולות תוך כדי הוראת המקצוע.

תכנית הלימודים בשל"ח וידיעת הארץ כוללת בתוכה את הכנת הנוער לצבא ואת תחום החינוך החברתי, כפי שקבע משרד החינוך (2000). אולם המפקח ולצדו צוות מדריכים ורכזים בנו תכנית שמצד אחד תואמת את תכנית הליבה, ומצד אחר מותאמת לצורכי המגזר הדרוזי. עיקרי תכנית הלימודים הייחודית למקצוע של"ח וידיעת הארץ למגזר הדרוזי כפי שהם מופיעים במסמך של משרד החינוך התרבות והספורט (2005) הם: טיפוח תחושת השייכות והאחריות לארץ ולמדינה והנחלת המורשת הדרוזית וערכיה הרוחניים והחברתיים בקרב בני הנוער הדרוזי. ככל הנראה עצם השדרוג והתאמת התכנית החינוכית לצורכי המגזר הדרוזי גרמה לכך, שהמתבגר הדרוזי יהיה מודע לנושאים הקשורים למשמעות ולפרשנות של המושגים: שדה, לאום וחברה (של"ח), לא רק מנקודת מבט ארצית ויהודית אלא גם מנקודת מבט דרוזית. לדוגמה ביום שדה בהר ארבל המורים מדברים על האישיות של מנהיגים דרוזים, כמו פח'ר אלדין במבצע ארבל, ומשליכים מכך על דמות דתית חשובה באותה תקופה, אלשיח' אלפאדל עליו השלום, וזאת בנוסף להצגת הפן היהודי.

העברת מסרים גלויים וסמויים בעת הוראת המקצועות מס"ש התורמים לעיצוב הזהות הדרוזית ולחיזוק הזהות הדרוזית-ישראלית היא מהמטרות העיקריות של המערכת החינוכית הדרוזית. מדברי האחראים על המערכת עולה, שהם מודעים לחשיבותם של חיי בית הספר ולהשפעתם על עיצוב זהותו ועל חיזוק תחושת אזרחותו של המתבגר ככלל, ולחשיבות מקצועות מס"ש בפרט. עדות לכך ניתן למצוא בדבריו של המפקח המרכזי שציין:

אם אנחנו מלמדים אודות השורשים שלנו, מלמדים את ההיסטוריה של היהודים בנוסף להיסטוריה של הדרוזים ושל העם הערבי, ואם אנו מכשירים מדצ"ם, מכינים לצה"ל, מקשטים את הפינות בבית הספר באמירות חינוכיות בשפה העברית, ואם דגל המדינה מתנוסס יחד עם דגל של הדרוזים בכניסה לבית הספר, כל זה ביחד מבליט את הזהות הדרוזית והשייכות למדינת ישראל.

דברים אלה תואמים את התאוריה הביקורתית של ג'ירוקס (Giroux, 1988), שעל פיה בית הספר אינו רק מקום להנחלת ידע אמתי ורלוונטי בקהילת שיח מסוימת, אלא משמש גם כמנגנון כוח חברתי מרכזי וכאמצעי מניפולטיבי חשוב. המרחב השורר בגבולות בית הספר,

הרגשות, הערכים, הידע והתאוריות הרלוונטיות בתחומי הדעת אינם אוניברסליים, בניגוד לאופן הצגתם, אלא הם תוצרים חברתיים והיסטוריים המבוססים על נורמות, על הנחות ועל אינטרסים פוליטיים ספציפיים, הבאים לידי ביטוי בקוריקולום הגלוי והסמוי, שייכתן שיש לו מקום בעיצוב זהותו של הפרט.

חלק גדול מהתלמידים הביעו את תחושתם שהם מופלים לרעה יחסית לרוב היהודי במדינה, אך למרות הרגשת האפליה ואי-הנוחות מהמצב הביעו מרביתם הזדהות עם המדינה. כאן עולות השאלות: כיצד הצליחה מערכת החינוך הדרוזי להתגבר על תחושות האכזבה, האפליה ואי-הנוחות שהביעו התלמידים? כיצד הצליחה להביא אותם למצב, שבו רובם רואים את עצמם דרוזים ישראלים ומביעים הזדהות מלאה עם המדינה ונכונות רבה לשרתה? נראה שהתשובות טמונות בכמה מישורים. לדוגמה, החוקרים בן-חביב, הברמס, הולנד, קימליקה וקרבוך (Ben-Habib, 1992; Carbaugh, 1996; Habermas, 1987; Holland, Lachicotte,) (Skinner & Cain, 1998; Kymlicka, 1988) התייחסו לזהותו של האינדיבידואל כאל תוצר של דיאלקטיקה חברתית. הם ראו את האינדיבידואל מעוצב בתוך הקשר ובמערכת קשרים מסוימת. הזהות, לתפיסתם, נבנית על בסיס השתתפותו של האדם בפעילויות חברתיות שהוא רגיל לעשות. סביר להניח, אם כן, כי המתבגרים והמתבגרות הדרוזים מעצבים את זהותם באמצעות הדיאלקטיקה החברתית המתרחשת בינם לבין הסביבה החברתית המגוונת שבית הספר מספק להם, כגון פינות דידקטיות, מיזמים חינוכיים, מפגש עם אנשי קהילה ועם אנשי צבא, סדנאות דיון בנושאים הרלוונטיים לעולמם ובנושאים אקטואליים, ביקור בירושלים וכדומה. סביבה זו נושאת ממדים היסטוריים, תרבותיים וערכיים חשובים, שהמתבגר מקיים אתם אינטראקציה. בנוסף לכך אורח החיים של המתבגרים הדרוזים מעיד על קיומה של סביבה חברתית מורכבת, הכוללת בתוכה את החברה הישראלית היהודית והדמוקרטית, את התרבות הערבית ואת תרבות העדה הדרוזית, אשר פותחת את שעריה לפתיחות ולמודרניזציה. התוצר הסופי של הדיאלקטיקה החברתית הזו הטיב את חותמם של שלושה מרכיבים בהגדרת זהותם, כאשר הם משקפים את מורכבותה של סביבה זו.

עם זאת אין זה פשוט להחזיק במספר מרכיבים בהגדרת הזהות. הספרות המקצועית הדנה בקשר בין החזקה בכמה זהויות תרבותיות לבין איכות החיים מצביעה על כך כי מצבו של אדם המתמודד עם זהויות תרבותיות מרובות יכול להוביל לשני ניבויים סותרים (בן שלום והורנצ'יק, 2000): מצד אחד, ניתן לשער כי החזקה בזהות אחת על חשבון כל הזהויות מונעת קונפליקטים, ולכן תורמת לרווחתו האישית של הפרט, ומצד אחר, החזקה במספר זהויות קבוצתיות שהפרט רואה אותן באור חיובי, עשויה להיות מקור למשאבים חברתיים, תרבותיים וחומריים שייכתן שיובילו לקונפליקטים פנימיים אצל הפרט. מחקרים אחרים הצביעו על כך שזהות תרבותית מגובשת חשובה להסתגלותם של בני מיעוטים (Phinney, 1995). והיו אשר ראו קשר בין זהות תרבותית מסוימת לבין הסתגלות (Epstein & Levin, 1996; Farago, 1979).

ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על כך, שהמתבגר הדרוזי מחזיק בשלושה אופנים של זהויות, כאשר המרכיב הדתי-עדתי הנו השכיח והחזק ביותר, המרכיב האזרחי הוא הבולט ביותר, והמרכיב הערבי הוא החלש ביותר. רוזנברג (Rosenberg, 1979) טוען, שדירוג הזהויות בהיררכיה הוא על פי עקרון המרכזיות הפסיכולוגית, כלומר דירוג הזהויות אצל הפרט נעשה על פי תפיסתו את מרכזיותה של הזהות למושג העצמי הכללי שלו. תפיסת מרכזיותה של זהות מסוימת למושג העצמי מבוססת על הערכת הפרט את מידת החשיבות של הזהות מתוך נקודת המבט שלו עצמו. ההבדל בין עקרון ה"מרכזיות" לבין עקרון ה"בולטות" הוא, שהראשון מניח דרגה מסוימת של מודעות עצמית, כאשר הנחה זו אינה קיימת בעקרון ה"בולטות". אף על פי שהמתבגרים הדרוזים, שרובם חילונים, מכירים את מערכת העקרונות והאמונות הדתיות שלהם בשטחיות ואינם מתנסים בה בחייהם החברתיים, נמצא שהמרכיב הדתי-עדתי הנו המרכיב הדומיננטי בהגדרת זהותם של המתבגרים, והפירוש שנתקבל מהנשאלים על העדפתם להזהות בראש ובראשונה כדרוזים התבטא בשני הסברים מרכזיים: האחד, העובדה שנוולדו דרוזים, והאחר - האמונה בגלגול נשמות. כנראה שהמרכיב הדתי מהווה תווית חברתית שיוכית המשקפת לאום, מעמד ושיוך חברתי, המנומקת בטענה כי מרבית המתבגרים אכן נולדים בתוכה, ובית הספר מפתח ומטפח אותה באמצעות תוכני מקצועות הלימוד, באופן הוראתם ובפעילויות ובמיזמים חינוכיים המתקיימים במסגרת בית הספר.

דברים אלה המתקיימים בעת הוראת המקצועות תואמים את גישתם של החוקרים בנוגע למקומם ולחשיבותם של הקוריקולום הגלוי והסמוי בהעברת נושאי הלימוד והמחשתם. חוקרים רואים בתכניות הלימודים ייצוג של מבחר טקסטים ונושאים מהתרבות של החברה, ובמעשה תכנון תולדה של ניתוח תרבותי. באופן זה אפשר לראות את תכנית הלימודים בשני אופנים: במובן הצר זו תכנית של נושאי הוראה, ובמובן הרחב הכוונה לכלל הפעילויות המתקיימות בבית הספר, לרבות אלה שלא הוצהרה כוונה להורות או שמורים אותם, אף שאין כוונה לעשות זאת. במילים אחרות, בתכנית הלימודים ישנו קוריקולום גלוי שהוא המוצהר והכתוב, וקוריקולום סמוי שמשמעו עמדות ודפוסי התנהגות שרשויות בית הספר לא החליטו על הוראתם, אך הם נלמדים למעשה (קשתי, אריאלי ושלסקי, 1997).

יש לציין גם שהמרכיב האזרחי הישראלי נתפס כמרכיב מרכזי וחשוב בהגדרת הזהות בקרב הנשאלים. זהות זו הנה משמעותית מאוד, והיא ניתנת להסבר בעצם ההיולדות במדינת ישראל או לפי אמות מידה של "הטוב הקהילתי", כלומר טוב לדרוזים לחיות במדינת ישראל, מכיוון שבזכות המשטר הדמוקרטי הם נהנים מחופש דיבור ומחופש דת. מעבר לכך הדרוזי אינו נדרש לאזרחות מסוימת ואינו תובע מדינה משלו, והחשש העיקרי בעקבות המצב הקיים עלול להתבטא בעיקר בפן הפסיכולוגי ובמידת תפיסתם את ההערכה העצמית שלהם, דבר שיכול להוביל לתחושת ניכור ובלבול בזהות בקרב המתבגרים. הספרות המקצועית מציגה את הזהות הקבוצתית בקרב קבוצות מיעוט ומהגרים כמקור לקשיים שונים ברמה הפסיכולוגית (בן שלום

והורנצ'יק, 2000), כגון הערכה עצמית נמוכה בעקבות הפליה ודעות קדומות (Tajfel, 1978), תחושת ניכור ושוליות (Blackwell & Hart, 1982) או תחושת בלבול בזהות (Erikson, 1968). ככל הנראה המערכת החינוכית הדרוזית מודעת למצב המתחולל בתוך החברה, ולכן היא אינה חוסכת בעשייה בתחום חיזוק הזהות והעלאת תחושת האזרחות בקרב בני הנוער, כאשר הדגש הוא לא רק בתוכני הלימוד אלא גם בסדנאות ובפעילויות שמטרתן להעלות את המודעות העצמית, לחזק את יכולת ההתבטאות ולטפח את הדימוי העצמי בקרב התלמידים. הוכחה לכך ניתן למצוא בדבריה של אחת היועצות החינוכיות שסיפרה:

התלמידים מעלים הרבה שאלות, יש להם הרבה טענות והאשמות, בעיקר מזה שהם מקיימים את כל החובות כלפי המדינה, אבל בפועל לא מקבלים את הזכויות שלהם. הם אומרים: "אנחנו משרתים בצבא, אבל אין לנו שוויון זכויות"... סיפרו שחשו את זה בשבוע ההתנסות שהתקיים במחנה צבאי. לכן מצאתי לנכון להשקיע בעיקר בנושא העלאת הדימוי העצמי. אני אומרת להם: "תמיד תהיו גאים במה שאתם, תאמינו בעצמכם וביכולות שלכם, ואל תחשבו שאתם פחות מאחרים. אתם שווים ומגיע לכם להיות כמו השאר". זאת אומרת, מחזקת את הדימוי העצמי שלהם ומנסה להעלות את הביטחון העצמי אצלם. רק כך התלמיד ידע מה הוא רוצה וידע איך יגדיר את עצמו וכיצד יזדהה.

ממצאי המחקר הנוכחי מראים שחלק קטן מאוד מהמתבגרים הדרוזים מתייחסים למרכיב הערבי בזהותם בנימוק ששפת האם שלהם היא השפה הערבית. לפי הונטיק (Huntik, 1991), מחצית מהמתבגרים הדרוזים משייכים את עצמם לתרבות הערבית בשל היותם דוברי השפה הערבית הנחשבת לשפת אמם, ומכיוון שהדת שלהם כתובה בערבית והמורשת הדרוזית נלמדת בשפה הערבית. עם זאת במציאות הבית ספרית נמצא שהשימוש בשפה הערבית הולך ומתמעט: רוב ספרי הלימוד הם בעברית וכך גם ההנחיות והפניות בלוח המודעות הבית ספרי, מה שעשוי ללמד על טשטוש המרכיב הערבי בזהות המתבגרים על חשבון חיזוק הזהויות הדרוזית והישראלית. מציאות זו תואמת ממצאים של מחקרים שנערכו לאחרונה על שחורים ולבנים בדרום אפריקה (Dawes & Finchilescu, 2002), ובהם נמצא שהשחורים מעדיפים את הלבנים על בני עמם השחורים. נטייה זו, המפחיתה בערך הקבוצה ומביעה ערגה ואף הערכה לקבוצת הרוב, מאפיינת במידה מסוימת בני קבוצות מיעוט ומעוגנת בספרות המחקרית לאורך שנים. טג'פל (Tajfel, 1978) מגדיר תופעה זו כהעדפת קבוצת החוץ, וקושר אותה לדימוי העצמי של הפרט שמושפע מהדימוי העצמי הקבוצתי. באבהא ופרייר (Bhabha, 1994); פרייר (Freire, 1987) מסבירים תופעה זו במונחים של תודעה כוזבת והפנמת המינוח של השליט, ומייחסים אותה לדיכוי המעמדי. הסברים אלה יכולים להבהיר את היחס האמביוולנטי של הנשאלים לזהותם הערבית.

עשייה חינוכית באמצעות הוראת המקצועות מס"ש משמעותית לחיזוק תחושת האזרחות והשייכות. ממצאי המחקר מראים שהנשאלים מביעים שייכות עמוקה למדינה ואף יודעים להגדיר את זהותם בבטחה. ההגדרה המילונית למונח 'שייכות' פירושה, שאני קשור למשהו או מיוחס למשהו מסוים (אבניאון, 1997), ואחת ההגדרות למונח 'זהות' היא מציאת סינתזה חדשה שתחבר את העבר, ההווה והעתיד (Keniston, 1965). אם נצרף את הפרשנויות של מושגים אלה, נמצא אותן בתשובות התלמידים שהתראיינו לצורך המחקר הנוכחי, כשנשאלו: "האם את/ה מרגיש/ה שייכות למדינה? איך את/ה מגדיר/ה את עצמך?" לדוגמה, אחד התלמידים ציין: "כן, אני מרגיש בשייכות, נולדתי במדינה הזאת ואני נאמן למדינה. בשבילי הנאמנות היא ערך חשוב מאוד. אני דרוזי, ערבי ישראלי כי הדת שלי דרוזית והשפה שלי היא ערבית ונולדתי במדינת ישראל. [אני] אזרח פעיל המקיים את החובות שלו כלפי המדינה ומקבל את הזכויות שלו".

אם כן, נראה שבעדה הדרוזית התפתחה מסורת של נאמנות לשלטון בשל אורח ההסתגלות שהוא תולדת המציאות (שטנדל, 1998). כמו כן כנראה שמערכת החינוך הדרוזי קיבלה על עצמה חלק מהאחריות, כדי לטפח אזרחים טובים שירגישו שייכות ושיזדהו עם המדינה, והיא עושה זאת באמצעות תוכני הלימוד (כמו אזרחות, של"ח, שפה) או באמצעות פעילויות חינוכיות המתקיימות במסגרת בית הספר. לדוגמה, אחת מרכזות החינוך החברתי ציינה:

יש תכנית במינהל חברה ונוער שנקראת "להיות אזרח". חוברת זו נבנתה על בסיס זה שבכיתה י' התלמידים מקבלים תעודת זהות מטעם משרד הפנים. במשך התכנית התלמיד מקבל כלים בנושא הזהות, הוא חייב להכיר את המסד, את סמלי המדינה ואת אופן השלטון במדינה. הוא חייב להכיר ולהפנים את משמעות וחשיבות תעודת הזהות. למרות שהתכנית "להיות אזרח" בנויה על בסיס השרשת זהות יהודית, הצליחו במערכת החינוך הדרוזית להתאימה להבניית זהות דרוזית ישראלית.

או כפי שעולים מדברי יועצת בית הספר (המשמשת גם כרכזת המורשת הדרוזית):

בפעם הראשונה כשראיתי את התכנית "להיות אזרח" אמרתי לעצמי שהתכנית הזו לא מדברת אלינו, אינה שייכת לעדה הדרוזית. הרי אבן היסוד של מדינת ישראל היא השרשת הזהות היהודית, וכאן יש פגיעה או התעלמות מהמיעוטים החיים במדינה. אני זוכרת בהשתלמות שהייתה לנו בעת ההכשרה להפעלת התכנית העלינו את הנושא ואמרנו, שכאן יש התעלמות מוחלטות משאר האזרחים בחברה הישראלית, והמנחה השתכנעה בראייה שלנו. היא הבטיחה לברר את הנושא. אבל עד היום לא קיבלתי שום תיקון. אני מצדיקה שזכותו של הרוב היהודי לעצב זהות יהודית, אבל הם גם מחויבים לדאוג לאחרים. מצד שני, כשהתעמקתי יותר בתכנית גליתי שדווקא אני כן יכולה להתאים אותה לצרכים של החברה הדרוזית, ללא כל פגיעה בעקרונות היסוד של התכנית. ולדעתי, באמצעות מקצוע המורשת הדרוזית ניתן לחזק ולהשריש את הזהות הדרוזית.

היבט נוסף המתקיים בשני בתי הספר, ולדעתם של רכזי השל"ח וידיעת הארץ יש לו מקום חשוב ומשמעותי בהעמקת השייכות והאזרחות של התלמידים, הוא הסדנה בנושא "אזרחות ודמוקרטיה" המתקיימת במרכז הלימודי לאזרחות ולדמוקרטיה. סביר להניח כי אינטראקציה והרמוניה בין המורה לתלמיד ולתכנים מובילה ללמידה משמעותית, ובחירת תכנים הקרובים לתלמידים והוראתם בהתאם לצורכי התלמידים ובצורה מגוונת עשויות להביא להפנמתם ולהטמעתם (Shulman, 1986).

תוכני הלימוד של המקצועות מס"ש, כפי שתוארו בשני בתי הספר שהשתתפו במחקר, תואמים את גישות החינוך לאזרחות בעולם המשתנה, כפי שמנתה איכילוב (2001), ומטרתם היא חיזוק האזרחות והשרשת עקרונות הדמוקרטיה בקרב בני הנוער, כמו גם פיתוח של חשיבה ביקורתית בקרב התלמידים (Lipman, 1988; 1991; McPeck, 1981; 1990; Paul, 1993). בנוסף לכך בית הספר הדרוזי מספק לתלמידיו תחושה של שייכות, הנובעת מכך שהתרבות הבית ספרית, השיעורים וחלק מהתכנים הלימודיים מקנים נורמות, מנהגים וערכים דרוזיים, ידע על העדה הדרוזית בנוסף לידע על המדינה, ידע בנושא ההיסטוריה של העדה הדרוזית, כמו גם ההיסטוריה של המדינה. כמו כן בית הספר חושף את התלמידים לידע, לקדמה ולטכנולוגיה, אשר נותנים משמעות לחייהם הקהילתיים - כל אלה יחד עשויים לסייע לתלמידים בחיזוק השייכות הן לעדה הן למדינה.

סיכום

מסקירת תכנית הלימודים ומבדיקת העשייה החינוכית הן בתחום הוראת התוכן והן בתחום היישום המעשי במקצועות מורשת דרוזית, שפה ערבית, של"ח וידיעת הארץ, ומהראיונות עם המפמ"רים, עם המנהלים ועם רכזי המקצוע, ניתן לחוש שישנה מגמה גלויה וסמויה להקנות למתבגר את הכלים ואת הכיוונים כדי שיוכל לעצב זהות דרוזית ישראלית ולחזק את תחושת אזרחותו. עדות לתרומת מקצועות אלה להשגת מטרתם ניתן למצוא בתשובות שנתקבלו מהנשאלים כשנשאלו אם הם מרגישים שלימוד מקצועות מורשת, של"ח וספרות ערבית חיזקו אצלם את הזהות האישית, את תחושת האזרחות והשייכות למדינה. 88% התייחסו בחיוב וציינו שהוראת המקצועות הללו עזרה להם ללמוד ולהכיר לעומק את מורשתם, את עברם ואת תרבותם וכן את זיקתם לערכים המוסריים המאפיינים את העדה, לצד היותם אזרחי מדינת ישראל.

ככל הנראה הטוב הקהילתי והאמונה הדתית, תוכני לימוד המשמשים כלים לחיזוק הזהות והאזרחות, פעילויות חינוכיות מותאמות למגזר הדרוזי, פרויקטים חינוכיים המעודדים מפגש אישי עם האדמה ועם אנשים הקשורים לתחומים שונים וסדנאות בנושא האזרחות והדמוקרטיה המאפשרות דיון, הבעת דעה ומפגש עם סמלי המדינה ועם אנשים מהשלטון - כל אלה יחד מאפשרים למתבגר הדרוזי לעצב את זהותו ולחזק את תחושת אזרחותו. דברים אלה מתקשרים

לדבריה של איכילוב, אשר דנה בנושא חינוך לאזרחות וציינה שהחינוך לאזרחות הוא משימה מורכבת שאינה יכולה להתמצות בהוראת מקצועות הלימוד בלבד, אלא צריכה להקיף את כל מרקם החיים הבית ספרי (איכילוב, 1993; 2001).

בית הספר חייב להיות בעל אופי פלורליסטי, ופלורליזם זה צריך לבוא לידי ביטוי בהרכב אוכלוסיית התלמידים בבית הספר ובתכניות הלימודים. אוכלוסיית תלמידים הטרוגנית ותכניות לימודים רב-תרבותיות מאפשרות מפגש יום-יומי ורב-תחומי בין השונים, ומפגש מסוג זה עשוי לעודד יחס של סובלנות, כבוד לזולת וסולידריות ולהקנות 'אוריינות פוליטית'. אוריינות פוליטית היא גישה רדיקלית וחדשה השואפת להגביר את מודעותם של אזרחים להיבטים הפוליטיים, להעניק להם תחושה של כוח ושליטה ולהגביר את השתתפותם בחיי היום-יום. פיתוח האוריינות הפוליטית נעשה דרך מקצועות לימוד שונים ועל ידי שימוש בדרכי הוראה חדשניות ומגוונות, שנועדו לפתח בתלמידים ראייה ביקורתית ויכולת לנתח סוגיות מורכבות ולקיים דיון בנושאים שונים המעוררים מחלוקת (איכילוב, 2001). ממצאים אלה מבוססים על נתונים שנאספו משני בתי ספר דרוזיים ישראליים, ויכולים לשמש כ"משקפת" לבחינת המצב בבתי ספר אחרים.

רשימת מקורות

אבו עזאלדין, נ' (1990). **אלדרוזי פי אלתאריך** (הדרוזים בהיסטוריה). ביירות: דאר אלעלם ללמלאיין (בערבית).

אבניאון, א' (1997). **מילון ספיר**. הד ארצי: איתאב בית הוצאה לאור.
איכילוב, א' (1993). דפוס תפקיד של האזרח בדמוקרטיה. בתוך א' איכילוב (עורכת), **חינוך לאזרחות בדמוקרטיה** (10-21). תל-אביב: אוניברסיטת תל אביב; מסדה.
איכילוב, א' (2001). חינוך לאזרחות בעולם משתנה: מגמות בעולם ובישראל. בתוך י' עירם, ש' שקולניקוב, י' כהן וא' שכטר (עורכים), **צמתים: ערכים וחינוך לערכים בחברה הישראלית** (380-420). ירושלים: משרד החינוך.

אלחאג', מ' (1996). **חינוך בקרב הערבים בישראל, שליטה ושינוי חברתי**. ירושלים: האוניברסיטה העברית, מאגנס.

אלשיך, ס' (1978). **הזהות הדרוזית**. עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב.
בן שלום, ע' והורנצ'יק, ג' (2000). זהות תרבותית והסתגלות בקרב נערים עולים בפרויקט נעל"ה 16. **מגמות**, (2), 199-217.

ברכאת, ק' (2001). **אלתסווף אלדרוזי ואעלאמה** (הסופיזם הדרוזי וסמליו). ביירות: דאר אלפאראבי (בערבית).

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2009). **שנתון סטטיסטי לישראל**.
זהראלדין, ס' (1994). **תאריך אלמסלמין אלמווחדין "אלדרוזי"** (ההיסטוריה של המוסלמים המווחדון הדרוזים). ביירות: אלמרכז אלערבי ללאבחאת' ואלתות'יק (בערבית).

- חלבי, ר' (2006). אזרחים שווי חובות, זהות דרוזית והמדינה היהודית. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- טליע, א' (2001). *אלתקמוס* (גלגול נשמות). אלשוף: מערד אלשוף אלדאם ללכתאב (בערבית). ליש, א' (1989). ערביי ישראל - משבר של זהות. *המזרח החדש*, ל"ב, 1-9.
- ליש, א' ופלאח, ס' (1981). הארגון העדתי. בתוך א' ליש (עורך), *הערבים בישראל, רציפות ותמורה* (123-139). ירושלים: מאגנס.
- מכארם, ס' (1966). *אד'ואא עלא מסאלק אלתוחד אלדרזיה* (הארות על יסודות הדת הדרוזית). לבנון (בערבית).
- משרד החינוך (2000). *דרך ארץ בדרכי הארץ, תחום של"ח וידיעת הארץ*. ירושלים: משרד החינוך.
- משרד החינוך והתרבות (1996). *להיות אזרחים, דוח ביניים של ועדת קרמינצר*. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- משרד החינוך, התרבות והספורט (2005). *תוכנית עבודה שנתית במינהל חברה ונוער במגזר הדרוזי*. ירושלים: משרד החינוך.
- משרד החינוך, התרבות והספורט (2006). *תוכנית לימודים מוצעת במורשת הדרוזית*. ירושלים: משרד החינוך.
- עבאס, ר' (2004). *תרבות בית ספר דרוזי מול תרבות בית ספר ערבי*, חקר מקרה אתנוגרפי. חיבור לשם קבלת תואר "מוסמך", אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן.
- עירם, י' (1996). החינוך ההומניסטי ומיקומו במערכת החינוך בישראל. בתוך י' דנילוב (עורכת), *תכנון מדיניות החינוך, ניירות עמדה תשנ"ד* (43-61). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- ענאן, מ' (1959). *אלחאכם באמרה וסודות הפאטמים*. קהיר: אלחאנגי בקהיר (בערבית).
- פלאח, ס' (2000). *הדרוזים במזרח התיכון*. ירושלים: כתר.
- פלד, א' (1976). *החינוך בישראל בשנות השמונים*. הצעת תכנית מוגשת לשר החינוך והתרבות, כרך א'.
- צבר-בן יהושע, נ' (1990). *המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה*. גבעתיים: מסדה.
- צבר-בן יהושע, נ' (2001). *מסורות וזרמים במחקר האיכותי*. אור יהודה: דביר.
- קשתי, י', אריאלי, מ' ושלסקי, ש' (עורכים). (1997). *לקסיקון החינוך וההוראה*. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, רמות.
- שטנדל, א' (1998). הדרוזים בישראל במערבולת זרמים פוליטיים. בתוך נ' דנה (עורך), *הדרוזים* (203-216). רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- Ben-Habib, S. (1992). *Situating the self*. Cambridge: Polity Press.
- Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. London; New York: Routledge.
- Blackwell, J. & Hart, P. (1982). *Cities, suburbs, and blacks: A study of concerns, distrust and alienation*. Bayside, NY: General Hall.

- Carbaugh, D. (1996). *Situating selves: The communication of social identities in American scenes*. Albany, NY: State University of New York.
- Dawes, A. & Finchilescu, G. (2002). What's changed? The racial orientations of South African adolescents during rapid political change. *Childhood*, 9, 147-165.
- Ellen, R. F. (1984). *Research methods in social gerontology: A guide to general ethnographic conduct*. London: Academic Press.
- Epstein, A. & Levin, R. (1996). The impact of Jewish identity on psychological adjustment of Jewish immigrants to Israel. *Israel Journal of Psychiatry*, 33, 21-31.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Farago, U. (1979). Changes in the ethnic identity of Russian immigrant students in Israel. *Jewish Journal of Sociology*, 21, 37-52.
- Firro, K. (1992). *A history of the Druze*. Leiden: Brill.
- Freire, P. (1987). *Pedagogy of the oppressed*. New York: The Seabury Press.
- Giroux, H. (1988). Border pedagogy in the age of postmodernism. *Journal of Education*, 170(3), 162-181.
- Habermas, J. (1987). *The philosophical discourse of modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Holland, D., Lachicotte, W., Skinner, D. & Cain, C. (1998). *Identity and agency in cultural worlds*. Cambridge: Harvard University Press.
- Huntik, M. (1991). *Ethnic minority identity: A Social Psychological Perspective*. Oxford: Clarendon Press.
- Keniston, K. (1965). Social change and youth in America. In E. H. Erikson (Ed.), *The challenge of youth* (195-222). N.Y.: Doubleday, Anchor.
- Kymlicka, W. (1988). Liberalism and communitarianism. *Philosophy and Public Affairs*, 18(2).
- Lipman, M. (1988). *Philosophy goes to school*. Philadelphia: Temple University Press.
- Lipman, M. (1991). *Thinking in education*. New York: Cambridge University Press.
- McPeck, J. E. (1981). *Critical thinking and education*. New York: Martin Robertson.
- McPeck, J. E. (1990). *Teaching critical thinking: Dialogue and dialect*. New York: Routledge.
- Oppenheimer, J. (1978). The Druze in Israel as Arabs and non-Arabs: An essay on manipulation of categories of identity in non-civil states. *Cambridge Anthropology*, 4(2), 23-44.